

Solidariteit in de global village

Ons antwoord op diversiteit,
Europeanisering en globalisering

*Verslag van het Christelijk-Sociaal Congres,
28 & 29 augustus 2008 te Doorn*

Stichting Christelijk-Sociaal Congres

**Solidariteit in de global village
Ons antwoord op diversiteit, Europeanisering en
globalisering**

*Verslag van de conferentie van het Christelijk-Sociaal Congres,
28 & 29 augustus 2008 te Doorn*

redactie:

Wim Eikelboom

De congrescommissie bestond uit:
Herman Kaiser, *voorzitter CSC*
Cor van Beuningen, *Socires*
Huib Klamer, *VNO-NCW*
Corien Lambregtse, *communicatie-adviseur*
Ineke Ludikhuize, *Passage*
Evert Jan Sloomweg, *CNV*
Miryam Steemers, *Reliëf*
Ron Rijnbende, *UnieNzv*
Henk Willigenburg, *Aob/CHVO*
Wim Eikelboom, *secretaris CSC*

2008 Stichting Christelijk-Sociaal Congres

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaargemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotocopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever

Omslag, typografie & beeldbewerking: Hans Groen, Amsterdam

Gezet uit de Octone (tekst) en de Scene (koppen)

Fotografie: Hans Lebbe

Druk: Ridderprint, Ridderkerk

Woord vooraf

In dit verslag kunnen we niet alleen teruglezen wat tijdens het Christelijk-Sociaal Congres 2008 is gesproken en besproken. De hoofdsprekers hebben hun Congresbijdragen voor deze bundel zodanig bewerkt dat het zeer de moeite waard is hun boodschap voor christelijk sociale beweging al lezend op je in laten werken.

Minister Donner roept ons op, omdat het sociale vraagstuk is veranderd, opnieuw te bezien wat er gedaan moet worden. Ooit ging het om zorg over verpaupering onder werkenden, over klassentegenstelling en over gebrek aan bescherming voor zwakken in de samenleving.

Nu dreigt de verpaupering zich voor te gaan doen bij de ongeschoolde of onvoldoende gekwalificeerde arbeid die moet concurreren met arbeid in lage loonlanden.

En een nog fundamentele vorm van verpaupering is het gebrek aan bagage bij groepen mensen en jongeren om morele keuzen te maken en zo van mogelijkheden gebruik te maken en kansen te gebruiken.

Onze tijd vraagt om een nieuwe invulling en borging van wat een gerechte samenleving is. Vrijheid is daarvoor niet genoeg. Het vergt een duurzaam en verantwoord gebruik van mogelijkheden. Sociale zekerheid moet gezocht worden in arbeidsparticipatie ook als een aanvullende uitkering nodig is. Werk moet gepaard gaan met opleiding en ouderen moeten kunnen blijven participeren en wij zullen met diversiteit moeten leren omgaan.

Die gerechte samenleving is ieders verantwoordelijkheid. Het is de uitkomst van keuzen en handelen van velen. Mensen en hun samenwerkingsverbanden maken de morele keuzen. Daar ligt de betekenis van het middenveld en zonder identiteit gaat het niet.

Wim van de Donk beveelt christelijk maatschappelijke organisaties aan zich te bezinnen. Want juist in tijden van grote domeinonzekerheid of zelfs van domeinirrelevantie (zijn we staat, markt of middenveld?) heeft bezinning op de substantiële en ethische grondslagen van de maatschappelijk en publieke missie van christelijk maatschappelijke organisaties groot nut. Zij hebben immers een dubbele identiteit: maatschappelijk en christelijk. In beide oriëntaties ligt de opdracht voor het vormgeven van lotsverbondenheid nu steeds meer op het niveau van de mondiale orde.

Waar in de reacties op de industrialisering de natiestaat als ankerpunt gekozen is, zal het nu de mondiale ordening van de zorg voor het gemeenschappelijke welzijn moeten zijn. En dat weer in het besef dat niet de mondialisering zelf, maar de negatieve effecten

voor de menselijke waardigheid daarbij centraal moeten staan. Globalisering van markten zal niet kunnen zonder globalisering van samenlevingen, van maatschappelijke ordening en politieke verhoudingen.

Het ontwikkelen van een globale civil society is dan ook van wezenlijk belang. Daar ligt, naast de zorg voor en in de eigen samenlevingen, de komende jaren een wezenlijke opdracht voor christelijk maatschappelijke organisaties.

Govert Buijs houdt ons voor dat solidariteit niet automatisch is gegeven met globalisering, maar in een geglobaliseerde wereld steeds heel specifiek en concreet ‘uit- en doorgedacht’ zal moeten worden. Solidariteit is inzet van een waardenstrijd. De kerk en christelijke gemeenschappen hebben geen monopolie op waardebesef. Daarom moeten wij participeren in de global civil society, maar net zo goed is hier aan het lokale niveau te denken. Christelijk maatschappelijke organisaties kunnen zich heel concreet inzetten voor de leefbaarheid van een buurt, men kan sociale verbanden smeden, bijvoorbeeld tussen autochtone en allochtone landgenoten.

Er doen zich allerlei kansen voor juist in multipolaire netwerken, juist in allerlei concrete coalities, om concrete problemen aan de orde te stellen en zo toch iets te doen aan de architectuur van het mondiale samenlevingsgebouw. Het terechte inzicht dat de wereld als geheel erg lastig stuurbaar lijkt, betekent dat wij ‘architectonische’ vragen moeten blijven stellen. Het is goed dat het Christelijk-Sociaal Congres nu over globalisering en solidariteit spreekt en er ook verder over blijft spreken.

Bijna 300 deelnemers hebben dit en nog veelmeer tijdens het Christelijk-Sociaal Congres gehoord en besproken. Een ieder die wil kan dit en al het overige van het Congres nu lezen en nalezen en er over doorspreken en daarnaar handelen.

Wim Eikelboom, Secretaris CSC

Inhoud

Opmaat: Boekpresentatie	7
Dankwoord op de presentatie van het boek <i>Verbindend bouwen, over solidariteit en verzorgingsstaat</i>	8
<i>Herman Kaiser, voorzitter stichting CSC</i>	
Reactie op de presentatie van het boek <i>Verbindend bouwen, over solidariteit en verzorgingsstaat</i>	11
<i>Mgr. A.H. van Luyn</i>	
Naasteliefde en een gerechte samenleving	15
<i>Mr. J.P.H. Donner</i>	
Juryrapport Adriaan Borstprijs 2008 voor Mgr. A.H. van Luyn s.b.d.	25
Dagopening	29
<i>Roy Ho-ten-Soeng</i>	
Openingstoespraak	35
<i>Herman Kaiser</i>	
Enkele gedachten bij het thema van dit Christelijk Sociaal Congres	39
<i>Wim van de Donk</i>	
Managementsystemen zijn ondergeschikt aan doelen	51
<i>Tineke Bakker</i>	
Globalisering en solidariteit	57
<i>Govert Buijs</i>	
Het helpt als we weten wat we willen	75
<i>René Paas</i>	
Deelnemers	81

Personalia

SPREKERS

Mr. Piet Hein Donner, minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

Mgr. A.H. van Luijn, bisschop van Rotterdam

Roy Ho-Ten-Soeng, mediator en oud-burgemeester

Prof.dr. Wim van de Donk, voorzitter van de WRR en hoogleraar bestuurskunde aan de universiteit van Tilburg

Tineke Bakker- van Ingen, voorzitter VNO-NCW Midden, lid Dagelijks Bestuur VNO-NCW, en directeur-eigenaar FERM.

Dr. Govert J. Buijs, docent politieke en sociale filosofie aan de Vrije Universiteit en coördinator *Masteropleiding Christian Studies of Science and Society*

René Paas, voorzitter CNV

FORUM

Jan-Willem van den Braak, Permanent-gedelegeerde in Brussel en Hoofd Stafgroep Levensbeschouwing en Ondernemen van VNO-NCW.

Kathleen Ferrier, CDA Tweede Kamerfractie

Piet van Ommeren, voorlichter ICCO

Gisela Mohanlal, Oud lid Emancipatieraad, jurist en lid CDA/WI werkgroep Integratie

Ron Rijnbende, Directeur bestuurder UnieNzv

THEATER

door Kees van der Zwaard, conferencier/theatermaker

Opmaat: Boekpresentatie

Dhr. Bert Endedijk, namens Kok, Kampen

Prof.dr. Jan Jacob van Dijk

Prof.dr. Jan Jacob van Dijk, hoogleraar Christelijk-Sociaal denken aan de VU, overhandigt *Verbindend bouwen*, het eerste exemplaar van een nieuwe reeks over discussies over Christelijk-Sociaal denken aan CSC-voorzitter Herman Kaiser, Doekle Terpstra, en Mgr. Ad van Luyn.

Het thema van deze uitgave is het op christelijk-sociale wijze vorm geven aan solidariteit in de verzorgingsstaat van morgen.

Dankwoord op de presentatie van het boek

Verbindend bouwen, over solidariteit en verzorgingsstaat

Herman Kaiser, voorzitter stichting CSC

Van harte dank ik professor Van Dijk, zijn medeauteurs en uitgeverij KOK voor de bundel *Verbindend Bouwen*. Ik hoop dat hiermee de eerste stap in een reeks is gezet. Vanzelfsprekend wil de stichting CSC u ook in de komende jaren graag het platform bieden om de wereld kundig te maken van de bundels.

Het is goed dat er fundamenteel onderzocht wordt wat de oorsprong en ontwikkeling is van de christelijke sociale beweging. Het is onze gezamenlijke opdracht om deze beweging voort te zetten en hier nieuwe impulsen aan te geven.

De vernieuwing binnen de christelijk sociale beweging is alleen mogelijk als wij weten waar wij vandaag komen en in welk spoor wij staan. Zonder onze tradities te kennen en verder te verkennen kunnen wij onze verantwoordelijkheid en opdracht in de wereld van vandaag niet begrijpen. Wij moeten gevoed blijven worden met de basisprincipes van de Katholieke Sociale leer en van de Protestants-christelijke grondslagen van de christelijk sociale beweging. In de bundel wordt vanuit verschillende perspectieven een schets gegeven waar wij als christelijk sociale beweging vandaan komen.

Rondom het kernwoord solidariteit worden enkele spanningsvelden en dilemma's beschreven. Ik signaleer hier enkele:

1. Het begrip solidariteit is niet eenduidig. Om niet tot een leeg begrip te worden is een nadere duiding en precisering nodig. Uit mijn praktijk als lokaal bestuurder kan ik dagelijks situaties benoemen waarbij de solidariteit van de ene burger de uitsluiting van de andere betekent. Niets is zo onbarmhartig als solidariteit die is georganiseerd om anderen uit te sluiten.

2. Hieruit volgt de spannende vraag: met wie moeten wij solidair zijn? Is solidariteit echt grenzeloos? Gaan wij dan niet aan te zware last ten onder? Als er wel grenzen zijn, waar liggen voor de christelijk sociale beweging dan de markeerpunten?

3. Het belang van traditie en verbinding met het verleden is duidelijk, zoals ik hiervoor reeds aangaf. Maar er zit een gevaar. Wie uit onzekerheid of andere redenen te veel blijft hangen in het verleden ontnemt de christelijk sociale beweging haar noodzakelijk dynamiek. Er moet een balans zijn tussen erfgoed en vernieuwing.

4. Er is een spanning tussen de onzekerheid of onze analyse van de wereld wel klopt

en de zekerheid dat morgen inderdaad alles anders blijkt te zijn. Die spanning kan aanleiding zijn om overdreven voorzichtig te worden en ons handelen verlammen.

5. Daarmee kom ik op een volgend spanningsveld. Er moet in de christelijk sociale beweging altijd een balans zijn tussen enerzijds reflexie en anderzijds concreet handelen. Tussen inspiratie en daadkracht.

6. Er is spanning tussen nabij en veraf. Voorheen was het gemakkelijk. Je kende alleen nabij en wist waar je solidair mee moest zijn. Maar door de globalisering is veraf opeens heel nabij geworden. Omgekeerd zijn door schaalvergroting heel veel nabije relaties onpersoonlijk en afstandelijk geworden.

Deze spanningsvelden krijgen tijdens het congres 2008 nadrukkelijk een plaats. Wij willen een lerende en verkennende beweging zijn die aangrijpingspunten voor solidariteit wil ontdekken op de gebieden van zorg, onderwijs, arbeid, cultuur en politiek. Wij willen vooral ook leren van elkaar. Ook die onderlinge solidariteit binnen de christelijk sociale beweging moet inhoud krijgen. Daarmee volgen wij ook de boodschap van Paulus aan de brief aan de Hebreëën: “... en houd de liefdadigheid en de onderlinge solidariteit in ere, want dat zijn offers waarin God behagen scheidt.”

Reactie op de presentatie van het boek *Verbindend bouwen, over solidariteit en verzorgingsstaat*

Mgr. A.H. van Luyn

De publicatie van het boek *Verbindend bouwen, over solidariteit en verzorgingsstaat* heb ik met grote interesse en volle instemming gelezen. Het thema van de solidariteit wordt steeds actueler in een globaliserende wereld. Zoals ook blijkt uit het thema van dit Christelijk Sociaal Congres: *Solidariteit in de global village*.

Inderdaad, het begrip ‘solidariteit’ is een meerduidig begrip en het is zaak van meet af aan de inhoud te vermelden die je eraan wilt geven. Dat gebeurt ook in deze bundel. Eerst wordt aangeduid wat het niet is. Solidariteit is meer dan het behartigen van particuliere of groeps – of achterbanbelangen, meer dan directe of lokale belangen op korte termijn of kleine schaal, meer dan de wederkerige solidariteit (*do ut des*), meer dan het geven van geld aan goede doelen.

De inhoud van het begrip ‘solidariteit’ wordt volgens de auteurs terecht bepaald door de ‘christelijke sociale leer’. Deze leer gaat uit van een ‘personalistisch’ mensbeeld. De mens is meer dan een ‘individu’; dat is hij van meet af aan en het is al te gemakkelijk daarmee te volstaan, zeker in het individualiseringsproces in de westerse wereld, waar we allemaal meer of minder de invloed van ondergaan. De mens is echter wezenlijk een rela-

tioneel wezen, hij is een ‘persoon’, die in relatie staat tot andere personen en tot een persoonlijke God. Geen humaan bestaan is mogelijk zonder deze twee fundamentele relaties: tot God oorsprong en bestemming van het menselijk bestaan en tot de medemens. “De mens komt pas tot zijn recht in zijn relatie met de ander” (pag. 21). Iedere mens is geroepen om in de verantwoordelijkheid jegens de ander/Ander een volwaardig menselijke persoon te worden.

Vanuit dit christelijk mensbeeld onderscheidt de sociale leer van de Kerk twee fundamentele principes. Allereerst de *human dignity*, de onvervreembare waardigheid van de menselijke persoon: van ‘elke mens’ zonder onderscheid en van ‘heel de mens’ in al zijn dimensies en relaties. Hij is immers “geschapen naar Gods beeld en gelijkenis” (pag. 24). Deze waardigheid is onaantastbaar en dient in elke samenleving en politieke structuur gerespecteerd te worden. Ze is voorgegeven en kan niet ter discussie staan (zoals ook het verdrag van de Europese Unie uitdrukkelijk erkent).

Het tweede principe, complementair aan het eerste, is het *common good*, het algemeen goed, dat niet de som is van particuliere belangen, maar het resultaat van de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid, die gericht is op het creëren van een humane en humaniserende samenleving waar iedereen de eigen onvervangbare persoonlijke verantwoordelijkheid inbrengt en zich daadwerkelijk medeverantwoordelijk weet voor anderen en voor het geheel. Terwijl de overheid in dialoog met de *civil society* er voortdurend op gericht dient te zijn ‘structuren van gerechtigheid’ te scheppen, leveren de burgers en maatschappelijke groeperingen in medeverantwoordelijkheid het maatwerk van de ‘werken van barmhartigheid’ voor de gewonde naaste langs de weg, dichtbij en veraf (cf. Lucas 10). Deze bewogenheid, deze effectieve solidariteit is naar Mattheüs 25 het enige criterium waarop de waarde van een mensenleven beoordeeld wordt.

De solidariteit brengt een *verantwoordelijkheid* met zich mee die alle grenzen van ruimte en tijd overstijgt, ze geldt alle mensen op de wereld evenals de komende generaties. Misschien had deze universele dimensie in de bundel wat meer uitgewerkt kunnen worden. Er is sprake weliswaar van ‘het belang van Europa’ en van de ‘afspraken van de ILO’ en van solidariteit met de ontwikkelingslanden (pag. 135-137), maar in dit kader zou de ethische verplichting genoemd moeten worden, die de rijkere samenlevingen hebben ten overstaan van de armere, en die nog wordt bekrachtigd door de – tot nu toe onvoldoende nagekomen – beloftes van internationale solidariteit: de toezegging (1970) van de rijke landen om 0.7 % van het BNP te beschikking te stellen van de ontwikkelingslanden en de unanieme verklaring (2000) van de Verenigde Naties om in 2015 de acht *Millennium Development Goals* te realiseren. Het zou wenselijk zijn ook de verantwoordelijkheid ten overstaan van de komende generaties te expliciteren. Bijvoorbeeld door de problemen aan de orde te stellen die voortvloeien uit de klimaatverandering waardoor de ontwikkelingslanden het zwaarst getroffen worden, terwijl de rijke landen enerzijds voor een groot deel die problemen veroorzaken en anderzijds over financiële en techni-

sche middelen beschikken om de gevolgen zo goed mogelijk op te vangen en zo de eigen rijkdom te beschermen.

De bundel vermeldt naast 'verantwoordelijkheid' nog een begrip dat nauw verwant is met solidariteit: *participatie*, iedere mens en iedere generatie heeft het recht om volwaardig deel te nemen aan de samenleving. "Participatie is voorwaarde voor de solidariteit" (pag. 127), ze is niet alleen een 'recht', ze is ook een 'plicht'. Op beide aspecten is het begrip *subsidiariteit* van toepassing. De eigen verantwoordelijkheid is niet te delegeren en onoverdraagbaar. Maar dat houdt ook de plicht in deze verantwoordelijkheid persoonlijk op zich te nemen en er zich niet aan te onttrekken. Wanneer mensen hiertoe niet in staat zijn of omdat ze tekortkomen wat betreft basisbehoeften en capaciteiten, of omdat ze persoonlijk tekortschieten, dan heeft een hoger niveau de subsidiariteitsplicht om aanvullend of vervangend op te treden. Dit geldt ook wanneer problemen lagere niveaus overstijgen, zoals het energievraagstuk, klimaatverandering, migratie, internationaal recht, geweld, terrorisme, oorlogen. Dan ontstaat de plicht dat alle lidstaten, in VN of EU-verband, de internationale afspraken respecteren en nakomen.

Een onmisbare voorwaarde voor solidariteit is de kardinale deugd van de *matigheid*. Dit thema zou in een volgend nummer van uw nieuwe reeks uitgewerkt kunnen worden. In deze bundel wordt er nauwelijks aandacht aan besteed, er is slechts sprake van 'de juiste maat' van solidariteit en 'de juiste balans' tussen de verschillende waarden. Dat is op zich juist, maar er zijn waarden die prioriteit verdienen boven andere waarden, welke niet gemajoreerd of verabsoluteerd mogen worden. Deze prioriteit geldt met name de twee principes van de *human dignity* en het *common good*. Alle andere particuliere en nationale belangen zijn hieraan ondergeschikt. Er mogen en moeten van iedereen offers gevraagd worden, wanneer het gaat om de menselijke waardigheid en het algemeen goed, wereldwijd. Van het welvarende westen mag verwacht worden dat men hier bereid is om eigen wensen en ambities te relativeren en bij te stellen, vanwege de mensonterende levensomstandigheden in andere continenten. Als voorzitter van Pax Christi heb ik daarom bij de vredesweek vorig jaar het voorstel gedaan om naast de Millenniumdoelen in de derde wereld ook een lijst van doelstellingen op te stellen, die ons hier in het rijke westen betreffen, omdat ze vereist zijn voor de realisering van wereldwijde solidariteit, zoals versobering van levensstijl, consuminderen, afschaffen van onterechte subsidies, spaarzaamheid wat betreft watergebruik, tegengaan van exorbitante inkomensverschillen, het opnemen van de medeverantwoordelijkheid voor de realisering van de Millenniumdoelen in de *codes of conduct* van multinationale ondernemingen. We moeten de hand in eigen boezem durven steken en zelfkritisch, consequent en creatief ons onmisbare deel bijdragen in de verantwoordelijkheid voor de oplossing van de steeds urgentere problemen elders in de wereld die de humaniteit van miljoenen aantasten.

Tenslotte de oproep in de bundel tot *spiritualiteit*. Deze is een "essentieel onderdeel" in de christelijke sociale leer, en ze is "de ziel van maatschappelijk verantwoord onderne-

men” (pag. 137). Ze verdient inderdaad meer belicht te worden. Ook spiritualiteit is een thema dat een nummer in uw nieuwe reeks verdient. De door mij in 2001 (bij het NCW Symposium *De markt en het common good*) gelanceerde vierde P in de Shell-trits, de P van *pneuma*, betreft de spiritualiteit in de eigenlijke diepe zin van zich bewust laten inspireren door de Heilige Geest, die ons met God en met elkaar verbindt. Hij is de oorsprong en de stuwende kracht van alle relaties van naastenliefde en solidariteit tussen de mensen. Terecht wordt er in de bundel geciteerd uit de eerste encycliek van Benedictus XVI *Deus Caritas Est*. De mens is geschapen naar Gods beeld, dus voor de liefde. Dit is de kern van het evangelie: het dubbelgebod van God liefhebben met heel je hart en de naaste evenzeer als jezelf (Lucas 10). In de bundel wordt Benedictus, de patroon van Europa, geciteerd. In zijn monastieke regel staat het *ora et labora* centraal. Beide relaties met God en met de samenleving van mensen gaan in dit levensprogramma in elkaar over. Inspiratie en handelen worden onderling verbonden (pag. 138). Vandaag is het de gedenkdag van een andere grote ordestichter en kerkleraar, de Heilige Augustinus. Veertien eeuwen geleden schreef hij aan zijn tijdgenoten: “Jullie hebben vooruitgang kunnen boeken in de mate waarin jullie je beziggehouden hebben met het algemeen belang in plaats van naar het eigen belang te streven. Zo zal dat wat eeuwig blijft, de liefde, zich duidelijk manifesteren in alle behoeften van dit tijdelijk leven.”

* * * * *

In onze Westerse wereld vraagt de christelijke sociale leer om een *tegenbeweging*. In uw bundel komt deze term niet voor. Wel wordt de ernst van de situatie onderstreept, die aan het ontstaan is door voortschrijdende economisering en vermarkting, door individualisering en instrumentalisering, door vervreemding en verwarring, door ontzieling en zingevingscrisis. De christelijke sociale leer vraagt van ons een drievoudige beweging tegen de stroom in van deze tijd: van solidariteit tegen de individualisering, van soberheid tegen de economisering en van spiritualiteit tegen de secularisering.

Tot deze tegenbeweging is het Evangelie van Christus voor ons allen een oproep en een opdracht!

Naastenliefde en een gerechte samenleving

Mr. J.P.H. Donner

Inleiding

“Wat [staat] ons als belijders van den Christus te doen met het oog op de sociale noden van onzen tijd?” Dat was, in de woorden van Kuyper, de vraag waar het eerste christelijk-sociaal congres voor stond: “om deze als broeders in de naam van Jezus verenigd, op ernstige wijze te bespreken.” Het was ook de reden om in de afgelopen eeuw op gezette tijden als christelijk-sociaal congres bijeen te komen: de sociale noden van de tijd. In Kuyper's tijd waren die duidelijk: verpaupering, armoede, mensonwaardige arbeidsomstandigheden, schrijnende sociale misstanden. Daar zijn in de achterliggende eeuw antwoorden op gevonden.

Armen, misstanden, mensonterende omstandigheden ze zijn er nog, maar het zijn niet meer de overheersend vragen van deze tijd. We zijn andere problemen gaan zien; armoede elders in de wereld, sociale achterstelling, vervreemding. Opvallend is dat de laatste jaren vragen van samenleven steeds vaker aan de orde zijn: bezieling van maatschappelijke organisaties, getto's in de samenleving, de veranderende samenleving. Dit jaar gaat het over het fundament van samenleven: wat ons bindt als mensen en als samenleving, en de mogelijke bedreiging daarvan door diversiteit, europeanisering, globalisering.

Diversiteit, europeanisering, globalisering; het waren antwoorden van gisteren en eergisteren voor problemen van toen. Europeanisering was het antwoord op in zich zelf besloten nationalisme dat tot twee wereldoorlogen had geleid. Diversiteit, multiculturalisme, was het antwoord op in zich zelf besloten cultuur die tot uitsluiting en discriminatie leidde. Globalisering was het antwoord op in zich zelf besloten nationale staten en systemen die de vrijheid bedreigden. Weet u nog, het zou het einde van de geschiedenis zijn. Nog geen twintig jaren later zitten we met onze handen in het haar: hoe moeten we verder met de geschiedenis.

Maar de antwoorden van gisteren – diversiteit, europeanisering, globalisering – staan vandaag ter discussie als mogelijke bedreigingen van morgen. Hebben we dan het spreekwoordelijke kind met het badwater weggegooid? Hebben we met het antwoord op de excessen aan binding – nationaal, cultureel, politiek – processen op gang gebracht die saamhorigheid, sociale binding en maatschappelijke solidariteit ondermijnen? Als u het Wilders of Marijnissen vraagt, luidt het antwoord: ja. Uit de steun voor hun ideeën mag worden afgeleid dat een groot deel van de bevolking er ook zo over denkt. Moeten we die ontwikkelingen daarom heroverwegen? Een niet minder deel van de bevolking zal de diversiteit, europeanisering en globalisering echter juist zien als onvermijdelijk, en als oplossing van de sociale noden van nu. Dat alleen al is een probleem van samenleven; dat één deel van de bevolking zich slachtoffer voelt van veranderingen die en ander deel nu juist als oplossing bepleit.

Malaise

Er is onmiskenbaar sprake van een breed gevoel van zorg over de samenleving, ondanks tevredenheid over het eigen bestaan. 'Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht.' Geheel vreemd is dat niet. We weten ons rijker, beter verzorgd en veiliger dan ooit eerder – en dan waar ook elders. Zorg over hoe dat moet in de toekomst is dan onvermijdelijk; het is als de rijkard die slapeloze nachten doorwaakt uit angst zijn rijkdom weer te verliezen. Die zorg wordt verder aangewakkerd door het dagelijkse bombardement aan rapporten, nieuws en politici met maar een boodschap; dit deugt niet, dat gaat mis, niets gaat goed, en ik weet het beter.

Dat heeft echter effect omdat het valt in een voedingsbodem van onbestemde gevoelens van onrust over politieke, technische en sociale veranderingen. Onrust over vreemdelingen, vreemde godsdiensten en vreemde gewoonten die ons lijken te verdringen; onrust over politieke besluitvorming waarop we geen invloed hebben; en onrust over economische ontwikkelingen en onzekerheden waartegen we ons niet kunnen verdedigen. Zorg dat we daarin onze identiteit, saamhorigheid en gezamenlijkheid verliezen, en ieder op eigen kracht zijn kansen moet grijpen, maar ook alleen de risico's, lasten en onzekerheden daarvan moet dragen.

Dat is niet zonder grond, want technische vernieuwing, rationalisatie en efficiëntie, moderne communicatiemiddelen, maken onze leefwereld wel steeds individueler maar ook minder persoonlijk. Dat is treffend uitgebeeld in een cartoon met twee honden en een computer. Zegt de ene hond tegen de ander: “waarom communiceer jij alleen via internet?” Zegt de andere: “dan zien ze niet dat ik een hond ben.” Wie de stortvloed van vuilspuiterij, bedreigingen en verwensingen ziet die men doorgaans via internet krijgt wanneer men op enige wijze publiekelijk de aandacht heeft getrokken, herkent dat. Na mijn vermeende uitspraken over doorwerken tot 70 jaar, heb ik alle briefschrijvers uitgenodigd voor een persoonlijke ontmoeting; tot nu toe heeft niemand gereageerd. Maar ook de voortdurende rationalisatie en efficiency-streven bewerken dat mensen steeds meer uitwisselbaar gemaakt worden: als consument, als producent en als werknemer. Gevolg is de groei van het aantal mensen dat niet past en dat via de sociale zekerheid met zachte hand terzijde wordt geschoven: als arbeidsongeschikte, wajonger, ouderen.

De wereld wordt misschien een *global village*; we communiceren veel met elkaar en vooral over elkaar, we zien elkaar vaak, maar we kennen elkaar daarin niet of slecht. We leven daarin naast elkaar, maar niet met elkaar.

Is het dan vreemd dat mensen het gevoel krijgen dat we steeds meer als los zand aan elkaar hangen en dat we onze maatschappelijke binding, saamhorigheid en gemeenschapszin aan het verliezen zijn in een wereld waarin we ons steeds minder thuis voelen en geborgen weten? Het antwoord op alle onrust lijkt dan eenvoudig: eendrachtig, solidair en vastberaden de krachten tegengaan die de saamhorigheid en gemeenschap lijken te bedreigen: tweespalt, diversiteit en de grote verbanden waarin we zeggenschap verliezen.

Maar is dat wel zo? Is dat de richting waarin het antwoord gezocht moet worden, of is het teruggaan naar oplossingen die misschien ooit gewerkt hebben, maar die voor de huidige tijd geen oplossing bieden.

Solidariteit en naastenliefde

Wat bedoelen we als we solidariteit als waarde zien? *Van Dale* geeft twee omschrijvingen van het begrip: “gezamenlijke gebondenheid voor het geheel van schulden en vorderingen,” en: “bewustzijn van saamhorigheid en de bereidheid om de consequenties daarvan te dragen.” Die tweede betekenis bedoelen we, als we het hebben over solidariteit als maatschappelijke waarde. In die betekenis is het een product van de 19^e eeuw.

De oudheid kende het begrip niet zo. *Solidus* in het Latijn betekent: stevig, vast, degelijk in letterlijke en overdrachtelijk zin, dus ook voor onwrikbaar en waarachtig – ons begrip solide. Solidariteit zoals wij dat kennen was vanzelfsprekend binnen bepaalde gemeenschappen: familie, stam, of polis. Een aparte aanduiding was niet nodig. *Concordia* – eendracht, overeenstemming – daar ging het om. *Concordia res parvae crescunt, dis-*

cordia maxumae dilabuntur (Sallustius) – door eendracht groeien ook kleine staten, door tweedracht vallen ook de grootste uiteen. Kameraadschap en broederschap werden daarnaast met *Sodalitas, sodalicium* aangeduid.

Geloof schiep in de oudheid geen aparte band gegeven de nauwe verwevenheid daarvan met familie, volk of gemeenschap. Pas het christendom schiep een verhouding tussen mensen die geheel op geloof berust: de naastenliefde en broederschap in Christus. De naaste is niet beperkt tot volk, familie of geloof (barmhartige Samaritaan); de gemeenschap omvat ook het persoonlijke ('zij hadden alles gemeenschappelijk') en de broederschap maakte ook maatschappelijke verschillen gelijk (Brief aan Philemon: niet meer als slaaf, maar als een geliefde broeder). In de middeleeuwen ontstond hier uit het begrip: *fraternitas*. Dat klinkt nog door in de Franse revolutie: "*liberté, égalité, fraternité*," maar daarin is het een abstractie geworden. "*Alle Menschen werden Brüder*". Vandaar dat men al gauw meer onderscheidende begrippen zocht, zoals burger. Evenzo kwam het begrip solidariteit zwang als aanduiding van saamhorigheid in een groep, met betrekking tot bedreigingen, lasten of risico's. Meer in het bijzonder werd het oorspronkelijk gebruikt binnen de opkomende arbeidersbeweging en het socialisme.

Nu gebruiken we het allemaal en de verschillende concepten ook door elkaar: naastenliefde, solidariteit, broederschap, eendracht. Maar er is verschil. Solidariteit en eendracht hebben altijd betrekking op een groep in onderscheid van anderen. Solidair zijn met iedereen, heeft geen betekenis. Solidariteit is een band binnen een groep of klasse, of met een bepaalde groep (de armen en verdrukten); het middel of voorwaarde om bepaalde doelen te realiseren. De waarde van solidariteit wordt mede bepaald door het oogmerk daarvan. Ook de Mafia kent solidariteit, de *omerta*, de zwijgcode, maar die is daarom niet goed. Blind nationalisme is solidariteit, maar van de verkeerde soort. 'Eigen volk eerst' wijst op besef van saamhorigheid, maar is dat het besef dat we willen?

Bij solidariteit moet dus steeds de vraag gesteld worden: waartoe? Bij naastenliefde en broederschap is dat niet het geval; het idee zelf duidt al op de waarde daarvan. Solidariteit brengt onderscheid tussen mensen. Naastenliefde richt zich tot een ieder zonder daardoor aan betekenis te verliezen. Het brengt geen onderscheid en het is niet gericht op een bepaald doel. Solidariteit berust op het besef dat we elkaar nodig hebben om iets te bereiken; naastenliefde, *fraternitas* berust op het besef dat we er voor elkaar zijn en dat we voor elkaar verantwoordelijk zijn. Het is goed die verschillen in het oog te houden, omdat christelijk sociaal denken berust op andere begrippen dan solidariteit en eendracht.

Een gebrek of te veel aan solidariteit?

Ik kom terug op de vraag die ik eerder stelde: is ons probleem een gebrek aan solidariteit en eendracht. Als ik de bedragen zie die dagelijks onder mijn verantwoordelijkheid

worden verdeeld in naam van de onderlinge solidariteit, denk ik dat er weinig perioden in de geschiedenis zijn waarin we zo solidair met elkaar zijn geweest; met armen, werklozen, zieken, gehandicapten, ouderen, enz., enz.. Er is welhaast een te veel aan solidariteit. Neem de solidariteit tussen de generaties; we naderen een periode dat er nog slechts twee werkenden zijn voor iedere gepensioneerde, waarbij die werkenden gemiddeld minder inkomen hebben dan de gepensioneerde. Neem de sociale voorzieningen; het groeiend aandeel daarin van allochtonen biedt mensen als Wilders een makkelijk doelwit. De solidariteit die we hebben georganiseerd wordt zo een slijtzwam. Neem de rechten en bescherming die we in de arbeidsmarkt hebben georganiseerd; die vormen steeds hogere drempels voor wie buiten de arbeidsmarkt staat. Evenzo maakt de verzorgingstaat een restrictief beleid jegens vreemdelingen die zich hier vestigen noodzakelijk.

Dat alles onderstreept dat solidariteit en *a fortiori* georganiseerde en geïnstitutionaliseerde solidariteit onderscheid brengt tussen mensen en scheiding binnen de samenleving. Hoe meer we de solidariteit organiseren, des te minder beleven we haar. Want op het moment dat we de solidariteit in regels, plichten en instituties hebben georganiseerd, voelen we ons ontslagen van verantwoordelijkheid voor en morele plichten tot solidariteit – daar hebben we immers voor gezorgd. Solidariteit wordt dan een externe plicht en last, in plaats van een interne drijfveer.

Zo bezien lijkt meer solidariteit juist een oorzaak van verlies aan solidariteit. Geldt dat ook niet voor eendracht? Door de eeuwen heen is eendracht gezien als een voorwaarde om samen te leven en samen dingen tot stand te brengen. *Concordia res parvae crescunt*; eendracht maakt macht; *e pluribus unum* ieder land heeft er gezegden over. Eendracht is van belang als het gaat om het realiseren van concrete doelen. Maar een samenleving laat zich niet bouwen op homogeniteit en gelijkgestemdheid. De gedachte dat eendracht een noodzakelijke voorwaarde is om samen te leven, heeft tot de meest gruwelijke godsdienstoorlogen geleid. Uiteindelijk leidt het tot een wereld op basis van het beginsel: “*Cuius regio, eius religio*” – in wiens land men leeft, diens geloof men heeft. De moderne staat is juist het resultaat van het falen van dat concept. In de Balkan zag men een hedendaagse toepassing van de doctrine *Cuius regio, eius religio*: etnische zuiveringen. In een wereld waarin grenzen afnemende betekenis hebben, culturen vermengd raken en mensen steeds makkelijker verplaatsen, is het streven om een samenleving te bouwen op homogeniteit van cultuur, opvattingen of belangen een vergeefse strategie. De rijen sluiten en de samenleving afsluiten van vreemde invloeden en bijbehorende culturen, is bij voorbaat verloren. Die verscheidenheid is inherent aan het samenleven van mensen; we leven na de torenbouw van Babel.

Om dezelfde reden kunnen vraagtekens geplaatst worden bij de derde oplossingsrichting: tegen europeanisering en internationalisering. Er zijn in de moderne samenleving steeds minder zaken die we geheel op eigen kracht kunnen. Dat betekent dat we steeds meer zijn aangewezen op samenwerking met een of meer anderen. Dat samen-

werken gaat niet vanzelf, juist omdat we na de torenbouw van Babel leven, omdat pluri-formiteit in de samenleving een gegeven is. De samenleving kent tal van mechanismen om de wensen van velen met elkaar te verzoenen, te verenigen of op één noemer te brengen; om knopen door te hakken en geschillen te beslechten. Overheidsmacht is daarbij het ultieme mechanisme, als andere falen. Die macht is nodig omdat er bij mensen die denken dat ze het zelf kunnen maar elkaar wel nodig hebben, altijd conflicten ontstaan die moeten worden beslecht, regels nodig zijn over wat we van elkaar mogen verwachten, en er gemeenschappelijke taken zijn die op kosten van allen moeten worden uitgevoerd. *“What is life without the state but nasty, brutish and short”* zei Hobbes.

De kracht van een samenleving, de vrijheid om gemeenschappelijk onze bestemming te realiseren, hangt af van het vermogen om ondanks verscheidenheid in uitgangspunten, belangen en doelstellingen, vruchtbaar te kunnen samenwerken. Dat impliceert ook dat we elkaar in al onze verscheidenheid aanvaarden en dat we proberen te beantwoorden aan elkaars verwachtingen; dat we niet onnodig op elkaar afgeven en maatschappelijke taboes doorbreken. Hoe minder we daartoe bereid zijn, hoe meer macht er nodig is om ons allen op één noemer te brengen.

Europese samenwerking berust niet minder dan de moderne staat op dat gegeven. We leven in de wereld en zeker in Europa zo dicht op elkaar, dat vrijwel alles wat we doen gevolgen heeft over grenzen. Dat vergt evenals binnen de nationale samenleving regels, instituties en mechanismen om de onderlinge conflicten op te lossen, om regels te stellen en om gezamenlijk in het algemeen belang te handelen; met andere woorden om invulling te geven aan de verantwoordelijkheid voor elkaar. De internationale instituties die we in dat kader ontwikkelen, de Europese samenwerking in het bijzonder is niet minder overheid in de zin van Romeinen 13, dan nationale overheden. We hebben ze nodig om in verscheidenheid samen te kunnen leven en samen te kunnen werken, en om te kunnen handelen in het algemeen belang.

Laat er geen misverstand over zijn. We hebben een probleem. Maatschappelijke ontwikkeling, economische veranderingen en de groei van diversiteit, europeanisering en internationalisering maken mensen onzeker. Men verliest zekerheid, houvast en oriëntatie. Die worden echter niet opgelost door bedoelde ontwikkelingen tegen te gaan; door te denken dat we de wereld weer eenvoudig kunnen maken door diversiteit tegen te gaan, en ons af te sluiten voor de Europese en globale ontwikkelingen. De gedachte kortom dat we de klok terug kunnen draaien, de luiken dicht doen gezellig bij elkaar de storm van verandering doorstaan.

Het antwoord moet niet gezocht worden door terug te gaan, maar door te kijken wat in deze tijd antwoorden kunnen zijn. Het christelijk sociaal denken heeft op dat punt een bijdrage te leveren. Juist omdat het uitgaat van ander fundament dan concepten die uitgaan van tegenstellingen, van wij en zij denken. Uitgangspunt moet zijn het besef van verantwoordelijkheid voor elkaar en de erkenning dat we elkaar nodig hebben. Dat is het

fundament. Die verantwoordelijkheid en erkenning worden ook niet primair vorm gegeven in regels, systemen en instituties, maar ook onze regels gaan uit van het concept van mensen die zichzelf genoeg zijn en die in staat zijn om alle vragen in het leven te beantwoorden, om verantwoorde keuzen te maken en om verantwoordelijkheden te dragen. In tijden zoals nu, waarin veel verandert, is dat niet zo. Mensen hebben elkaar nodig. Het is geen oplossing om daartoe naast ieder een ambtenaar te zetten. We zullen die steun bij elkaar moeten zoeken en aan elkaar moeten geven: nationaal en internationaal. Alleen zo kunnen we werken aan een gerechte samenleving; een samenleving waar ieder, samen met anderen tot zijn recht kan komen en aan zijn bestemming kan beantwoorden. Dat bereiken we dus niet door de maatschappelijke ontwikkelingen waar we in staan, tegen te houden of uit de weg te gaan. Maar door er samen met anderen in te staan en steun en zekerheid bij elkaar te vinden.

Versta mij wel. Ook de overheid heeft daar een rol bij, door dit mogelijk te maken; niet door te menen dit zelf te kunnen. Minstens zo belangrijk is echter dat we een nieuwe perceptie krijgen van de wijze waarop we maatschappelijke solidariteit invullen en hoe we met diversiteit en globalisering omgaan.

Nu is die solidariteit vooral georganiseerd in de toegang tot voorzieningen, de inkomensondersteuning en beschermende regels. Die invulling biedt echter steeds vaker geen adequaat antwoord op de noden die er zijn. Want het sociale vraagstuk verandert van gedaante; ook in deze tijd. Neem armoede; we begrijpen het nog vaak als honger. Maar als u goed kijkt, dan ziet u dat de armen van vandaag vaker aan over – dan ondergewicht leiden. Voedsel is niet het probleem, maar het aanbod daarvan en het omgaan met de keuzemogelijkheden. Het verschijnsel voedselbanken onderstreept dat. De gebruikers leven doorgaans niet van een bijstandsuitkering, maar hebben schulden. Een welvaartsprobleem – overtollig voedsel – wordt gebruikt om een welvaartsprobleem – consumptief krediet – op te lossen.

Armoede is van gezicht veranderd, sociale zekerheid ook. Nu wordt die nog gezocht in inkomenszekerheid; een uitkering voor wie geen werk heeft. Maar in een wereld van internationale mededinging en groei raakt wie zonder arbeid afhankelijk is van een uitkering, steeds meer geïsoleerd. Hij raakt achter op de maatschappelijke ontwikkeling met relatief steeds minder inkomen.

Dat het sociale vraagstuk verandert, is niet nieuw. Eerder gebeurde het al op het terrein van het onderwijs, de ziekenzorg en het sociale welzijn. Ooit werden uit christelijk-sociale zorg over het gebrek aan voorzieningen, vele instellingen op die terreinen opgericht. Maar in de afgelopen eeuw ontstonden steeds meer algemene voorzieningen betaald uit algemene middelen. We kunnen dat betreuren en we kunnen met kracht betogen dat identiteitsgebonden voorzieningen de voorkeur verdienen. Maar het sociale vraagstuk is daarmee veranderd.

Opnieuw zullen we moeten bezien wat er moet worden gedaan. Ooit ging het om

zorg over verpauperring onder werkenden, over klassentegenstellingen en over gebrek aan bescherming voor zwakken in de samenleving: zieken, behoeftigen, bejaarden. Nu dreigt de verpaupering zich voor te gaan doen bij de ongeschoolde of onvoldoende gekwalificeerde arbeid die moet concurreren met arbeid in lage loonlanden welke via telecommunicatie wordt ingeschakeld.

Er is nog een fundamentele vorm van verpaupering. Groepen mensen en jongeren die door opvoeding of omstandigheden niet meer de bagage mee krijgen om van de mogelijkheden gebruik te maken en kansen te grijpen, om morele keuzen te maken.

Ooit ging het om *klassentegenstellingen*; die zijn verdwenen. Maar nieuwe sociaal-economische verschillen gaan samenvallen met etnische en religieuze verschillen, en schepenen zo scherpe tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen. We kunnen in de samenleving slecht overweg met fundamentele verschillen van opvatting en levensbeschouwing. Negeren heeft niet gewerkt en polarisatie en confrontatie biedt al even weinig perspectief. Gewelddadig sociaal activisme lijken we te hebben ingeruild voor religieus radicalisme dat niet minder bedreigend is.

Ook de *sociaal zwakken* veranderen. De traditionele categorieën: vrouwen met kinderen, gehandicapten en ouderen (al sinds Karel de Grote zo onderscheiden) worden steeds beter meegenomen. Maar tegelijk groeit het aantal mensen dat sociaal verdwaaft raakt of vastloopt: in de verlokkingen van de moderne samenleving (verslaving, schulden, drank, gokken), in de last van eigen keuzen en verantwoordelijkheid, in de complexiteit van voorzieningen, in de verantwoordelijkheid voor kinderen, in de jachtigheid van het bestaan, in het gemis aan enig besef van zin, samenhang en betekenis van het bestaan. Velen zien we nu als zwervers langs onze wegen, als veelplegers in onze cellen, als wegwerplevens in een samenleving die ze negeert of tot voorwerp maakt van de onpersoonlijke zorg die de samenleving vaak verstrekt.

Solidariteit in de vorm van inkomensoverdrachten was ooit het antwoord. In een samenleving waarin arbeid schaars is, zal solidariteit meer en meer ook inhouden dat wie kan door arbeid meedoet. Anders zullen de welvaart, het draagvlak voor sociale voorzieningen en publieke voorzieningen onvermijdelijk minder worden.

Maar als arbeid die betekenis en rol heeft zullen we ook opnieuw moeten kijken naar de waardigheid van de mens in de arbeid. De mogelijkheid om de vruchten van ons werk te kunnen nawijzen; het gevoel dat heb ik gedaan.

Deze tijd vraagt om een nieuwe invulling en borging van wat een gerechte samenleving is. Vrijheid is daarvoor niet genoeg. Het vergt een duurzaam en verantwoord gebruik van mogelijkheden; steun bij keuzen en het dragen van verantwoordelijkheid; menswaardige zorg en een menselijke maat bij de invulling. Sociale zekerheid moet gezocht worden in arbeidsparticipatie ook als een aanvullende uitkering nodig is, zodat ieder door arbeid kan deelhebben in groei en mogelijkheden. Werk moet gepaard gaan met opleiding, en ouderen moeten kunnen blijven participeren.

We zullen met diversiteit moeten leren omgaan. Ook daarin zullen we nieuwe wegen moeten wijzen. De gedachte om joods-christelijke waarden en cultuur tot norm te verheffen, lijkt aantrekkelijk maar is een verzoeking. Als die levenswijze en visie niet uit zichzelf vitaal en krachtig genoeg zijn, zal overheidsmacht hen niet kunnen redden maar hun neergang slechts bespoedigen. Ieder geloof zal zich beschermd en geborgen moeten weten in een gerechte samenleving, maar niet ieder geloof is even bruikbaar bij het realiseren daarvan. Dat debat mogen en moeten we aangaan.

Een gerechte samenleving in deze tijd vergt bovenal dat we elkaar steunen bij het maken van keuzen, het dragen van verantwoordelijkheid en het invullen van onze mogelijkheden. Mensen rechten en vrijheid geven is makkelijk. Mensen in staat stellen de verantwoordelijkheid daarvoor te dragen en te steunen bij een zinvolle invulling daarvan, zonder de verantwoordelijkheid en keuzen van ze af te nemen, dat is echte vrijheid en gerechtigheid. Mensen laten verdwalen in de complexiteit van de samenleving, laten bezwijken onder de lasten van hun verantwoordelijkheid of laten ondergaan in de gevolgen van hun keuzen, is geen vrijheid of eigen verantwoordelijkheid, maar verwaarlozing en nalatigheid. Naast mensen gaan staan bij het aanpakken van hun problemen en niet alle problemen voor ze willen beslissen.

Die gerechte samenleving is ieders verantwoordelijkheid. Maar op eigen kracht gaat het niet. Toekomst is niet iets wat ons overkomt of het product van krachten die buiten ons omgaan. Het is niet het resultaat van blinde marktkrachten of van gericht overheidsbeleid. Het is de uitkomst van keuzen en handelen van velen; afzonderlijk en gezamenlijk. Markten hebben daarbij een functie, overheden hebben een taak, de rechtsorde schept voorwaarden, nationaal en internationaal. Maar mensen en hun samenwerkingsverbanden maken de morele keuzen, zij kunnen elkaar helpen te kiezen en morele verantwoordelijkheid te dragen en waar te maken. Daar ligt de betekenis van het middenveld, en zonder identiteit gaat het niet.

.....

Solidariteit en eendracht spelen daarin een rol. Maar let wel, naastenliefde, broederschap bieden het betere fundament. Van daaruit zullen we de vragen moeten doordenken. Want zonder dat uitgangspunt kan solidariteit eindigen als in de fabel van La Fontaine:

De vaars, de geit en 't schaap, in lang verleden dagen,
Besloten met een leeuw, den heer dier plaats te jagen.
Verlies en winst, die afspraak ging men aan,
Moest saam' gedeeld: stipt eerlijk zou het gaan.
De geit wist in haar strik een edel hert te lokken.

Zij roept haar compagnons. De leeuw, het eerst er bij,
Telt op zijn nagels: "Met ons viere delen wij,"
En scheurt meteen het hert in vier gelijke brokken.
"De eerste portie is voor mij,
Omdat ik koning ben," zo spreekt hij: "Lieve vrienden,
Dat zult gij zeker billijk vinden.
De tweede is volgens recht mijn eigendom: dat heet
Het recht des sterksten, als ge weet,
De derde zal ik naar mij halen,
Want de allerdapperste ben ik.
En als iemand naar dit vierde stuk durft talen,
Dien worg ik op het ogenblik!"

Juryrapport Adriaan Borstprij 2008 voor Mgr. A.H. van Luyn s.b.d.

Het bestuur van het stichting Christelijk-Sociaal Congres kent de Adriaan Borstprij 2008 toe aan Mgr. Ad van Luyn voor zijn niet aflatende inzet voor sociale gerechtigheid, in woord en daad.

De naamgever van de prijs, Adriaan Borst, was een christelijk sociaal bewogen ondernemer. Hij was lange tijd voorzitter van het Verbond van Protestants-Christelijke werkgemers, één van de rechtsvoorgangers van VNO-NCW. Bij zijn afscheid als voorzitter richtte hij een fonds op ter ondersteuning van projecten gericht op christelijk sociale vorming.

In het convenant van 22 mei 2007 tussen de Stichting Adriaan Borst-fonds en de Stichting Christelijk-Sociaal Congres overwogen beide stichtingen dat de doelstelling van het Adriaan Borst-fonds beter kan worden bevorderd en gerealiseerd binnen de Stichting Christelijk-Sociaal Congres, die als doelstelling heeft: “een platform te bieden voor de gedachtewisseling ten behoeve van actualisering en stimulering van christelijk sociaal denken en handelen.”

Zodoende wordt nu de doelstelling van het Adriaan Borst-Fonds uitgedragen in de vorm van de Adriaan Borstprij, die wordt uitgereikt aan iemand die zich op bijzondere wijze actief heeft betoond op het terrein van christelijk-sociaal denken en handelen.

De prijs bestaat uit een aandenken in de vorm van een beeldje en een geldbedrag ter grootte van €10.000,-.

De ontvanger van de prijs wendt het geldbedrag aan om één of meer initiatieven te steunen van organisaties, die met hun initiatieven een voorbeeldwerking hebben naar andere organisaties.

Monsieur Van Luyn ontvangt de Adriaan Borstprij 2008 voor zijn inzet voor sociale gerechtigheid in woord en daad.

IN WOORD: In vele artikelen, toespraken en boeken* onderstreept mgr. Van Luyn steeds weer de onlosmakelijke en intrinsieke band tussen een levend geloof en de vertaling daarvan in maatschappelijke keuzes en handelingen ten gunste van de armen en gemarginaliseerden.

Beroemd geworden is zijn *3-S-benadering: soberheid, solidariteit, spiritualiteit* als verbinding tussen geloof – bekommernis met de armen – en eigen leefstijl. En even beroemd is zijn *aanvulling van de bekende triple ‘P’, People, Planet en Profit, met een vierde ‘P’ de ‘P’ van Pneuma*, waarvan de betekenis inmiddels ook door de SER is erkend. Want zonder het geestelijke en zonder bezieling gaat het niet en ontbreekt het ‘heilige vuur’.

Mgr. Van Luyn gaat daarbij veel verder dan oproepen en aanbevelingen. In de beste traditie van de christelijk sociale inspiratie probeert hij de betekenis van kernbegrippen als menselijke waardigheid en algemeen belang te duiden in de context van de 21^e eeuw. Wat betekenen de Zaligsprekingen en de Bergrede in de context van de 21^e eeuw? En ook: wat betekenen zij voor de politieke, maatschappelijke en culturele keuzes van het Europa van vandaag?

Als bisschop van Rotterdam, en recent als voorzitter van de Nederlandse Bisschoppenconferentie en vooral als voorzitter van COMECE, – de Commissie van de Bisschoppenconferenties van de Europese Unie – spreekt hij regelmatig de politieke en maatschappelijke leiders van Europa, en alle Europeanen van goede wil aan op hun verantwoordelijkheid voor de strijd tegen maatschappelijk onrecht en voor recht binnen de Unie. Hij houdt hen ook verantwoordelijk voor de humanisering van het globaliseringsproces.

Opvallend zijn daarbij zijn pleidooien om ons in te zetten voor de zgn. Millennium Ontwikkelingsdoelen, met name de halvering van de armoede in 2015. Met name bij gelegenheid van de 50^e verjaardag van het Verdrag van Rome heeft hij in Rome een bijzonder congres gehouden, waarop de zin van het Europese Project in deze tijd geduid werd in termen van verantwoordelijkheid, hier, wereldwijd en voor de toekomst.

IN DADEN Bisschop van Luyn stimuleert sterk de inzet van zijn bisdom, de parochies daarbinnen en zijn gelovigen om de maatschappelijke noden in zijn Bisdom daadwerkelijk ter hand te nemen. Hoe omvangrijk dat engagement is wordt duidelijk op de jaarlijkse zgn. Laurentiusdag. Onder de titel *Geloven in de Randstad* worden daarbij de talloze initiatieven en vrijwilligersacties, die vanuit de parochies worden ondernomen, getoond en besproken. De inzet voor sociale cohesie krijgt in het Bisdom Rotterdam bovendien speciaal gestalte in de samenwerking met de migrantenkerken.

Ook op een andere opvallende wijze vertaalt Van Luyn zijn christelijk-sociaal engagement in daden, en wel door jonge mensen direct in aanraking te brengen met maatschappelijke noden en hen te stimuleren tot concrete actie en inzet. Met name de experimenten in Delft met nieuwe vormen van sociale inzet van jongeren trekken de aandacht, *juist* omdat zij geënt zijn op de overtuiging, dat het jongeren niet zo zeer schort aan idealisme en motivatie, maar dat de vormen, waarin eerdere generaties die vertaalden, minder toegankelijk en aanspreekbaar zijn.

Al met al een christelijk sociale inzet van een niveau en creativiteit, die het toekennen van de Adriaan Borstprijz 2008 aan Mgr. Ad van Luyn volledig rechtvaardigt.

Deze rechtvaardiging krijgt nog mee kleur doordat bisschop Van Luyn het met de Adriaan Borstprijz verbonden geldbedrag van €10.000, – wenst te besteden aan opvang en vorming van zwerfkinderen in binnenland en in buitenland.

€2.500, – gaat naar de Stichting Don Bosco ten behoeve van opvang en vorming van zwerfkinderen in Amsterdam.

€2.500, – gaat naar Pension Maaszicht ten behoeve van opvang en vorming van zwerfkinderen in Rotterdam.

€5.000, – gaat naar Para los muchachos de la calla. In Santa Cruz in Bolivia.

Met deze keuze worden de verschillen tussen Amsterdam en Rotterdam overbrugd door de sterkere band van solidariteit en wordt vanuit Nederland internationale solidariteit met Bolivia in een concrete daad omgezet. Een keuze die prachtig past bij het thema van ons Christelijk Sociaal Congres 2008, *Solidariteit in de global village*.

Met deze keuze stelt mgr. Van Luyn, thans ook voorzitter van de Nederlandse Bisschoppenconferentie, zich ook duidelijk en herkenbaar in de traditie van de Societas Salesiane Sanctie Joannis Don Bosci (SBD), de Salesianen van Don Bosco. De stichter van de orde, Joannes Melchior Bosco, wilde een alternatief bieden en tegenwicht vormen ten aanzien van de invloed van het liberalisme op de publieke en individuele moraal. Hulp aan straatkinderen staat haaks op wat de individualistische moraal voorschrijft en is een concrete uiting van gemeenschapszin.

Met heel veel genoegen overhandig ik het bij de Adriaan Borstprijz behorende beeldje aan mgr. Ad van Luyn. Ik nodig hem daarbij uit de certificaten, die de geldbedragen symboliseren uit te reiken aan de vertegenwoordigers van de drie zwerfkinderen-projecten.

*) Van de hand van mgr. A.H. van Luyn s.b.d. verschenen bij Gooi en Sticht (Baarn/Kampen) en Kok (Kampen):

Modern en devoot. Geloven in de Randstad (1999)

Solidair en sober. Dienstbaar in de Randstad (2001)

Geroepen en verantwoordelijk. Luisteren in de Randstad (2003)

Waarden en deugden. Zorgvuldig in de Randstad (2006)

Politiek en metapolitiek. Gewetensvol in de Randstad (2008)

Adriaan Borstprijs 2008

Mgr. Ad van Luyn neemt de Adriaan Borstprijs in ontvangst en geeft het bijbehorende bedrag door aan:

- » *Pension Maaszicht* ten behoeve van opvang en vorming van zwerfkinderen in Rotterdam;
- » de *Stichting Don Bosco* ten behoeve van opvang en vorming van zwerfkinderen in Amsterdam;
- » *Para los muchachos de la calla*, in Santa Cruz in Bolivia.

Uit Bolivia krijgt hij een stola.

Dagopening

Roy Ho-ten-Soeng

“Onze hulp komt van de Here die hemel en aarde gemaakt heeft, die trouw houdt tot in eeuwigheid en die niet laat varen de werken die Zijn hand ooit begon.”

Genade, Vrede en barmhartigheid zij met u van God de Vader en van Jezus Christus Zijn zoon.

Wij zingen nu gezamenlijk gezang 457 uit het Liedboek voor de Kerken.

Welk antwoord hebben christelijk maatschappelijke organisaties op verschijnselen als *immigratie, diversiteit en globalisering*? Daarover gaat u zich buigen vandaag en ik lees u in dat kader ook een gedeelte uit het evangelie voor dat ik als passend antwoord hierop gevonden denk te hebben.

Ik lees u daarom voor uit I Johannes 3: 11-17

DE BAND DER LIEFDE “Want dit is de verkondiging, die gij van den beginne gehoord hebt, dat wij elkander zouden liefhebben; niet gelijk Kaïn: hij was uit de boze en vermoordde zijn broeder. En waarom vermoordde hij hem? Omdat zijn werken boos waren

en die van zijn broeder rechtvaardig. Verwondert u niet broeders/zusters, wanneer de wereld u haat. Wij weten dat wij overgegaan zijn uit de dood in het leven, omdat wij de broeders/zusters liefhebben. Wie niet liefheeft, blijft in de dood. Een ieder die zijn broeder/zuster haat is een mensenmoorder en gij weet dat geen mensenmoorder eeuwig leven blijvend in zich heeft. Hieraan hebben wij de liefde leren kennen, dat Hij zijn leven voor ons heeft ingezet; ook wij behoren dan voor onze broeders/zusters ons leven in te zetten. Wie nu in de wereld een bestaan heeft en zijn broeder/zuster gebrek ziet lijden, maar zijn binnenste voor hem toesluit, hoe blijft de liefde Gods in hem?"

Openingsgebed om Verlichting met de Heilige Geest

Almachtige Vader, Schenk ons Uw geest van wijsheid
Om een ieder te kunnen geven wat hem toekomt,
Liefde en genegenheid aan wie ons lief zijn,
Verantwoordelijkheid voor ons werk en onze taak,
Meeleven met wie minder kansen hebben
Inzet voor rechten van mensen
Mee-lijden met wie lijden en met wie verdriet hebben
Mee-vieren met wie blij en gelukkig zijn

Schenk ons Uw Geest van sterkte, om het uit te houden
Waar doorzetting gevraagd wordt,
Om vaste grond te voelen waar we wankel staan
Om overeind te blijven waar anderen ons breken
Om verder te gaan waar de weg zonder uitzicht is,
Om dienstbaar te blijven, waar we ons gebonden hebben

U komt alle eer toe, God,
Onze lof en dank,
Door Jezus Uw Zoon, onze Heer. Amen

Wij zingen vervolgens lied 44 uit het Liedboek voor de Kerken

Beste mensen,

In de tekst die ik u voorlas (1 Joh.3:17) gaat het over de betekenis van de liefde als blijk van ons christen zijn. *Gods liefde* als antwoord op de vraag welk antwoord christenen en dus christelijke maatschappelijke organisaties hebben op verschijnselen als europeanisering, immigratie, diversiteit en globalisering.

Door de uiterst lage lonen in Oost Europese landen, is een van de gevolgen van Europeanisering de instroom van goedkope arbeidskrachten uit de nieuwe EU-lidstaten. Hun komst leidt nogal eens tot spanningen in de samenleving, hoewel deze arbeidskrachten aan de onderkant van de sociaal-economische ladder komen. Zij die zich verdrongen voelen op de arbeidsmarkt, krijgen gevoelens van aversie tegen de instromers, ook al worden werkzaamheden uitgevoerd die wij niet meer willen doen. Immigranten worden steevast gelukszoekers genoemd terwijl zij vaak werkzaamheden uitvoeren, tegen lage lonen en vaak slecht gehuisvest zijn. De verplaatsing van de productie naar lage lonen landen, deelt ook klappen uit aan dezelfde lagere inkomensgroepen hier. De gevolgen van globalisering zijn ook merkbaar in Nederland: verscherpte internationale concurrentie waardoor de lagere groepen overal nóg meer onder druk komen te staan; grotere inkomensverschillen zijn regelmatig manifest; óók in onze samenleving. We leven in een wereld waarin veel mensen – in velerlei opzichten – gebrek hebben. Gebrek aan inkomen, gebrek aan voedsel, gebrek aan kleding, gebrek aan onderdak, gebrek aan liefde, gebrek aan vrijheid, gebrek aan gezondheid, gebrek aan waarden en normen,

Waar staan christelijke maatschappelijke organisaties in dit proces? Kunnen we steeds volstaan met een verwijzing naar de eigen verantwoordelijkheid van mensen, zoals de tijdgeest nu ademt? In de krant van 26 juni las ik in het vliegtuig naar mijn vakantie-stemming een kop: “Onderzoek gezamenlijke kerken: ‘de armoedebestrijding faalt.’” In dezelfde krant staat “politieke partijen krijgen geen greep op groeiende inkomensongelijkheid.” Dat is de hedendaagse werkelijkheid.

Laten we kijken naar onze tekst over de “band der liefde”, 1 Joh.3:11-1.

Ik volg de tekst stap voor stap met u. “Wie nu in de wereld een bestaan heeft en zijn broeder gebrek ziet lijden en zijn binnenste voor hem toesluit, hoe blijft de liefde Gods in hem?”

“Wie nu” wil zeggen: hij of zij die aan die voorwaarde voldoet. Voor die mensen is er geen uitzondering! “Wie nu in de wereld een bestaan heeft,” wil dus zeggen een ieder die heeft wat nodig is om in leven te blijven. Je hoeft er dus niet rijk voor te zijn! Het geldt dus zelfs ook voor de échte minima maar voor de rijke geldt dat in veelvoud. Want wie van ons heeft geen bestaan in Nederland? Wij allen hier aanwezig hebben een goed bestaan in deze wereld.

Daar staat “Wie genoeg heeft om te leven en een broeder gebrek ziet lijden.” Wie is een broeder / zuster? Zijn alleen medechristenen broeders? Vroeger moesten katholieken bij de katholieke bakker en protestanten bij de protestantse bakker het brood kopen. Op zichzelf vind ik daar niets mis mee als de christelijke bakker maar iedere dag begrijpt dat zijn christelijkheid tot uiting moet komen in *topkwaliteit* van het brood.

Toch bedoelt de tekst met “broeder” méér dan “huisgenoten des geloofs.” De tekst bedoelt te zeggen: wie gebrek lijdt is een broeder! Het zijn die mensen die gebrek lijden die het meest op Jezus lijken. Denk ook aan Mattheus 25 over het laatste oordeel, waar de schapen van de bokken worden onderscheiden.

Als we zien dat er mensen zijn die iets nodig hebben, dat wij wel hebben, weten we nu wat er moet gebeuren. En dan hoeven we beslist niet rijk te zijn, maar het geldt ook voor iemand die 2 broeken heeft tegenover een ander die er geen heeft.

Wie in de wereld een bestaan heeft en zijn / haar broeder gebrek ziet lijden. Wat zien we iedere dag broeders die gebrek lijden. Zimbabwe, Soedan, Uruzgan, Afghanistan, Irak, Somalië. Asielzoekers uit vele landen etc. Voor wie het niet ziet is er geen excuus! De TV en de computer brengen de wereld en alle ellende in uw huis!

Maar we pakken de tekst weer op: “wie nu in de wereld een bestaan heeft en zijn broeder gebrek ziet lijden en zijn binnenste voor hem toeluit” – dat betekent: wie niet daardoor geraakt wordt door je innerlijk open te zetten. Ook hier wordt meer bedoeld dan slechts je innerlijk openstellen. Want dan bestaat het gevaar dat we komen in de sfeer van “goede gezindheid of goede bedoelingen.” Dat kan nooit voldoende zijn voor christenen! De weg naar de hel is geplaveid met “goede gezindheid en goede bedoelingen, want men koopt daar niets voor.” Wil onze goede gezindheid werkelijk goed zijn dan wordt ze vandaag een zegen voor die broeder / zuster die gebrek lijdt, maar een kruis voor mij. Wie zijn broeder / zuster gebrek ziet lijden en er niet zijn partij, zijn vereniging, zijn maatschappelijke organisatie, zijn vrienden, zijn krant etc. op kiest, “hoe blijft de liefde Gods in hem?” Dit zijn van die zinnen die met een vraagteken eindigen maar de bedoeling is natuurlijk niet dat het een vraag blijft. Hoe kan Gods liefde in iemand blijven die meer dan genoeg heeft om van te bestaan, maar zijn hart sluit voor een broeder of zuster die hij gebrek ziet lijden? Gods liefde in hem/haar is niet meer aanwezig maar ook de liefde tot God is niet aanwezig! Ook al wordt dat met stelligheid beweerd. Het is niet meer dan bedrog. Zo iemand valt snel door de mand als hij slechts praatjes heeft over zijn christen-zijn maar het bij woorden laat. Wat veel mensen in de wereld ons verwijten is niet dat we Christen zijn, maar dat we het vaak *niet* zijn! *Practice what you preach!* Christen zijn en de Christelijke grondslag van een organisatie betekenen geen hemelverlangen dat ons ontslaat van aardse verplichtingen. Integendeel! Wij moeten ophouden dingen te vragen aan de Heer die we zelf hier op aarde kunnen doen.

Jaren geleden maakte ik een knap staaltje non verbale communicatie mee. “Jezus redt.” stond er eens op een muur gekalkt. Wereldse mensen schreven daarachter de woorden: “het” en “niet”. Degenen die de eerste tekst schreven haastten zich om het woord “alleen” hierachter te schrijven. Jezus redt het niet alleen! *Zó* is het in deze wereld. Jezus wacht op ons handelen en nalaten in het licht van het Evangelie.

Een Christelijk Sociaal Congres dat zijn broeder gebrek ziet lijden maar er niets aan doet kan beter ophouden met de jaarlijkse bijeenkomst.

Als christelijke maatschappelijke organisaties verzuimen om medemensen die gebrek lijden te helpen, zullen andere seculiere organisaties dat doen. Zoals het communisme gezien kan worden als de onbetaalde rekening van de kerk, zullen we ook allerlei stromingen en bewegingen krijgen die de gebrekkige broeder in hun vizier zullen krijgen om te doen wat christenen behoren te doen maar die het nalaten te doen.

En als we vandaag moeten constateren dat we tekort geschoten zijn in het voorleven van wat we zouden moeten doen, dan is er gelukkig nog Gods vergevende liefde tot wie we ons mogen richten. Maar dat zal alleen kunnen in de wetenschap dat de vergeven zonde, de zonde is die je niet meer doet. Laten we uit dankbaarheid voor vergeving, van nu af aan de gebrekkige broeder / zuster er niet bij laten zitten.

Uitgangspunt dient te zijn: Niet met de leer, maar in de Heer, niet met de mond maar in de grond, niet met de praat, maar met de daad. De daad die nodig is om tot de schapen gerekend te worden bij het laatste oordeel. Dan zal ook tegen ons gezegd worden: “Komt gij gezegenden der aarde, want ik had honger en hij hebt mij te eten gegeven, dorst en gij hebt mij te drinken gegeven etc.”

Christus redt het niet alleen, Hij heeft ons nodig! Daarom moeten wij aan de slag! In de naam van de Vader, Zoon en Heilige geest. AMEN

Wij zingen nu tot slot Gezang 474 de verzen 1 t/m 3

Openingstoespraak

Herman Kaiser

Waarom dit thema?

Hoewel wij hier met een volle zaal bijeen zijn, zijn er enkele trouwe deelnemers die dit jaar maar even hebben overgeslagen. Het thema *Solidariteit in de global village* staat, volgens eigen zeggen, wat verder van hun dagelijkse praktijk af.

Dat is nu jammer. Want juist voor de groep die niet een-twee-drie de verbinding weet te leggen tussen de eigen context en het verschijnsel van de globalisering hebben wij dit thema gekozen. Wij proberen vandaag duidelijk te maken dat geen enkele organisatie en geen enkele persoon in Nederland zich kan afsluiten van wat er wereldwijd gaande is. De effecten van wat er in China of in de woestijngebieden van Afrika gebeurt zie je niet alleen op de televisie. Die kun je uit zetten. Nee, je ziet ze vooral bij je om de hoek. Op straat, voor de deur. Op je werk, op school. Ja, de gevolgen van de globalisering merk je zelfs tot in je huis. Al gaat het alleen al om de spullen die je wel of niet koopt.

Architectonische kritiek

Van veel kanten kregen wij de opmerking dat het thema precies op het goede moment komt. Juist vanuit de christelijk sociale beweging wordt de behoefte gevoeld om een antwoord te hebben op nieuwe vraagstukken rond verantwoordelijkheid en solidariteit. Wij moeten onze eigen organisaties niet gebruiken als een cocon om weg te kruipen voor de grote wereld. Natuurlijk moeten wij het hebben over bezielde leiderschap en geïnspireerd werken aan de basis van onze instellingen en bedrijven. Voor de christelijk-sociale beweging is dat niet genoeg. Als de architectuur en de dynamiek van de wereld om ons heen ingrijpend verandert, dan moeten wij daar een architectonisch en dynamisch antwoord op hebben. Zo is de christelijk-sociale beweging aan het eind van de 19^e eeuw begonnen en zo zal zij aan het begin van de 21^e eeuw verder moeten gaan.

Dynamiek in een complexe wereld

Rond 1990 hebben zich op het wereldtoneel enkele spectaculaire veranderingen voorgedaan. De ineenstorting van de Sovjet Unie betekende niet alleen het einde van de koude oorlog en de bevroren status quo tussen de grote machtsblokken. Het betekende vooral grote onrust in gebieden die ogenschijnlijk vreedzaam leken. Zelfs in het hart van Europa kwamen gewapende conflicten en etnische zuiveringen voor. Het ondenkbare gebeurde bij ons voor de voordeur. De verschrikkingen en ontberingen in Afrika en andere delen van de wereld veroorzaakten een grote stroom vluchtelingen en immigranten. Er traden spanningen op tussen groepen ingezetenen en de leefbaarheid van onze steden staat onder druk. Veel conflicten in de wereld hadden en hebben een religieuze lading. De teloorgang van het communisme werd gezien als een overwinning van het superieur geachte kapitalistisch stelsel. Rusland werd het toneel van een extravagante vorm van kapitalisme, met meedogenloze 19^e eeuwse trekken. De Chinese volksrepubliek omarmde de dynamiek van het kapitalisme op haar eigen manier en werd binnen enkele jaren een economische supermacht. De combinatie van kapitalisme en democratie was lange tijd het kroonjuweel van het vrije westen. Met de combinatie kapitalisme en dictatuur weten wij ons niet goed raad.

Ondertussen voltrokken en voltrekken zich ook nog andere megaveranderingen. De opkomst van internet en nieuwe technologieën heeft de wereld ingrijpender veranderd dan de opkomst van de stoomtrein en spoornetten. Binnen 15 jaar is het dagelijks leven van miljarden mensen drastisch veranderd, voor een belangrijk deel ook veraangenaamd. Wij werken anders, wij communiceren anders en wij gaan anders om met onze vrije tijd. Dat alles heeft grote invloed gehad op onze organisaties. Klassieke hiërarchieën dreigen reuzen op lemen voeten te worden. Een organisatie die niet interactief werkt binnen een netwerk snapt de wereld niet meer en valt om. Organisaties die het wel snappen kunnen furore maken.

De veranderingen van de afgelopen twee decennia mogen voor een groot deel als positief worden geïdentificeerd. Er is meer welvaart gecreëerd voor meer mensen. Het leven is in veel opzichten spannender en aangenamer geworden. Maar niet voor iedereen. De zogenaamde Millenniumdoelstellingen van de Verenigde Naties worden bij lange na niet gehaald. Wij zien dat de architectuur van de wereld niet op orde is. De politieke leiders op het wereldtoneel lijken de weg kwijt. Nieuwe leiders kondigen zich aan, vaak meer in termen van retoriek dan met echte oplossingen.

Solidariteit en verantwoordelijkheid voor schepping

En dan hebben wij het nog niet gehad over het klimaatprobleem. Inmiddels zijn de meeste politieke leiders wel zo ver om niet meer de kop in het zand te steken. Maar ongemakkelijke waarheden zijn kennelijk nog niet ongemakkelijk genoeg om in essentie anders met milieu en duurzaamheid om te gaan. De wereld wordt steeds meer een dorp en het dringt pas geleidelijk door dat de zorg voor moeder aarde ook een zorg is voor elkaar. Sociale en ecologische verschijnselen staan niet los van elkaar. Juist daarom is het van belang dat de christelijk-sociale beweging zich engageert met het thema van de sociale gevolgen van de globalisering en het effect op de schepping als geheel. En dan ontkomt je ook niet aan het herijken van opvattingen over politiek en economie. Bij het debat over die herijking moet de christelijk-sociale beweging haar rol nemen. Wij staan immers in een traditie van solidariteit. Juist als de sociaaleconomische paradigma's verschuiven – en dat is nu wereldwijd aan de hand – zijn wij het vanuit het denken van Abraham Kuyper en Leo XIII verplicht om ons engagement te tonen. Niet als betersweters die op alles al hun antwoord klaar hebben, maar als de betere debaters die de goede vragen stellen en nieuwe en humane oplossingsrichtingen durven te verkennen.

Rijnlands model

In het openingsartikel van de congreskrant heb ik een pleidooi gehouden voor een herwaardering van het Rijnlandse Model. Niet om terug te willen naar de jaren vijftig. Maar om vanuit de essentie van ons christelijk-sociaal denken een alternatief te bieden aan een stuurloze wereld van turbokapitalisme en onbegrijpelijke financiële krachten.

Toen René Paas, tijdens de door het VNO-NCW georganiseerde Bilderbergconferentie 2008, een lans brak voor het Rijnlands model als exportartikel viel dat niet bij iedereen in vruchtbare aarde. Ik vind het jammer als het debat hierover blijft hangen in vermeende of daadwerkelijke clichés. Ik doe een beroep op alle partners binnen de christelijk-sociale beweging om het debat verder te brengen. Dit congres vandaag beoogt daaraan een bijdrage te leveren. En na vandaag gaan wij hiermee door, ook in de richting van de politiek.

De sterren willen zien

Wij moeten niet somberen maar juist trachten vanuit de christelijke hoop positief en sterk te blijven. Anselm Grün haalde eens Leonardo da Vinci aan. Leonardo vergeleek een boer met een kruiwagen die alleen naar de grond keek en hoe moeizaam hij zijn in de modder vooruit kwam. Hij ging langzaam en zigzaggend. Een andere boer keek naar de sterren terwijl hij met zijn kruiwagen werkte. Hij ging snel en vooral blij op zijn doel af. Wij zijn de kruiers die naar de sterren kijken. Ik zal een paar voorbeelden noemen.

Echte kruiers

Aan de vooravond van dit congres deelden wij twee opmerkelijke gebeurtenissen met elkaar. Op initiatief van Professor Dr. Jan Jacob van Dijk is de eerste bundel verschenen in de serie “Christelijk-sociaal denken,” een initiatief van de leerstoel Christelijk-sociaal denken over economie en maatschappij aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. In het boek wordt een verbinding gelegd tussen solidariteit en verzorgingsstaat vanuit verschillende perspectieven met het doel om een focus te vinden voor hervormingen.

Een hoogtepunt was gisteravond de uitreiking van de Adriaan Borstprijz 2008 aan een christelijk-sociale kruier par excellence, Mgr. Ad van Luyn. Bij tal van gelegenheden maakt de bisschop van Rotterdam duidelijk dat de ware christelijke bezieling aanzet tot een revolutie in het denken en handelen. Zowel op het persoonlijk als op maatschappelijk niveau. Hij legt de verbinding tussen spiritualiteit, solidariteit en soberheid.

Ik noem andere kruiers die naar de sterren kijken. In een interview op *Kruispuntradio* gaf René Grootenhuis overtuigend aan hoe hij met *Cordaid* midden in de wereld staat en elke dag zelfbewust uitkomt voor zijn Christelijke identiteit. Hij deed dat niet pedanterig maar juist met deemoed.

In de politiek zien wij dat het christelijk sociaal denken springlevend is en impulsen geeft aan koersvernieuwing. De minister-president van Noordrijn-Westfalen, Jürgen Rütgers, hield onlangs een indrukwekkende rede waarin hij opriep het kapitalisme met een menselijk gezicht opnieuw gestalte te geven op basis van de waarden van het christelijk sociaal denken.

Zo zijn er tientallen lichtpuntjes en sterren te ontdekken. Laten wij omhoog kijken vanaf onze kruiwagens. Moge dit congres daartoe opnieuw een aanzet zijn.

Enkele gedachten bij het thema van dit Christelijk Sociaal Congres

Wim van de Donk¹

1. Inleiding

Tegen de achtergrond van sterk veranderende maatschappelijke, technologische, culturele en economische verhoudingen lijkt het geen overbodige luxe om bij gelegenheid van deze bijeenkomst van het Christelijk Sociaal Congres eens stil te staan bij de centrale begrippen en concepten die onze maatschappelijke orde dragen. Culturele, technologische en economische ontwikkelingen, die soms indringend samenkomen in een zich steeds verder accelerende en verdiepende mondialisering, geven alle aanleiding tot een inzet die er op is gericht om een aantal van die concepten opnieuw te ijken en, zo nodig, opnieuw te ontwikkelen.

¹ De voorliggende tekst is een bewerking van de tekst die op persoonlijke titel uitgesproken werd tijdens het CSC, 29 augustus 2008. De auteur dankt Anne Zouridis-Veldhoven voor de assistentie bij het bewerken van de tekst.

Maar let wel: het is bepaald niet alleen de mondialisering die daartoe aanleiding geeft. De daarmee sterk verweven fenomenen van economisering en marktwerking – de mondialisering is vooral een economische mondialisering – werken ook in onze lokale, nationale en Europese samenleving zelf sterk door; glocalisering kan worden gezien als de globalisering van het lokale. Ook op dat niveau domineert als een soort van zelfstandige factor de steeds verdergaande economisering van processen en verhoudingen. Het sociale wordt door het economische verdrongen, mede doordat de natuurlijk wezenlijke samenhang daartussen niet meer wordt gezien of wordt geagendeerd (het economische is uiteindelijk ook in het sociale geworteld, maar dat wordt niet immer scherp meer gezien). In Europa zelfs zodanig, dat we soms lijken te denken dat met het economische succesverhaal van de Euro en interne markt het verhaal van Europa af is. Dat nu lijkt me een fatale vergissing. *Juist* de Europese traditie leert dat we telkens moeten werken aan een economische orde die sterk is ingebed in een sterke samenleving en een morele consensus waarin de menselijke waardigheid, en niet slechts diens koopkracht, centraal staat.² Elke economische orde die zich loszingt van een maatschappelijke orde, en zich daartegenover feitelijk als een soort zelfstandige sfeer ontwikkelt, zal leiden tot wanorde.

De klassieke vragen die dit congres aan de orde stelt hebben zo een bijzonder actuele betekenis, in een tijd waarin zoveel en op een zo indringende wijze verandert. Hoe organiseren we lotsverbondenheid en een oriëntatie op het *bonum commune* in een samenleving waarin wij steeds meer worden opgevoed als rationele consument en zelfbewust kiezende klanten die vooral hun eigen welvaart moeten maximaliseren (daarmee maar veronderstellend dat ook hun welzijn daarmee gediend is)? Hoe realiseren wij solidariteit in een tijd waarin niet zozeer gemeenschapswerking, maar marktwerking alom aanwezig is en we zelfs in het domein van thuis – en gezondheidszorg zelf mogen kiezen wat goed voor ons is? In een tijd waarin een persoonsgebonden budget al snel een soort van ik-gebonden budget lijkt te worden. Kiezen moet. Er is geen keuze.

Een herijking van het begrip solidariteit is zeker ook tegen die achtergrond belangrijk, maar vraagt wel om een benadering die daartoe in staat is en daartoe ook echt in staat stelt. Wat dat betreft heb ik wat zorgen over de huidige dominantie, zo niet de tirannie, van een (bepaald soort) economisch denken. Een economistisch discours waarmee de wereld, ook de ‘wereld’ van christelijke maatschappelijke organisaties die elkaar hier mag ontmoeten, tegenwoordig te maken heeft. Niet alleen in de transnationale sfeer, maar ook in de sfeer die wij koesterden als de sfeer van het identiteitsgebonden maatschappelijk middenveld, domineert de laatste jaren een soort denken dat zich moeizaam verhoudt tot de eigen aard en opdracht van dergelijke organisaties. Het infecteert er op een zorgelijke wijze het denken, en vooral ook de praktijken van bestuur en management. Dit

2 Zie bijvoorbeeld Marx, R. (2008). *Das Kapital. Ein plädoyer für den Menschen*. München: Pattloch.

Christelijk Sociaal Congres lijkt mij dan ook een uitgelezen kans en juiste context om de analyse van solidariteit te funderen in het mensbeeld dat wij koesteren, een mensbeeld waarvan wij geloven dat het de bedoeling van de mens adequaat weerspiegelt. Dat is een mensbeeld, waarin de mens naar Gods evenbeeld geschapen, er niet alleen voor zichzelf, maar altijd ook voor anderen is.

Dat is bepaald niet het mensbeeld dat de afgelopen jaren domineerde in discussies over de inrichting van onze sociale en maatschappelijke orde. Een overigens heel bepaald soort van economisch denken (het zou ongenueanceerd zijn de economen over een kam te scheiden, maar er zijn er steeds minder lijkt het wel die het verschil tussen de echte economie en de economie van de economen helder blijven zien) leidde in mijn ogen tot een verabsolutering van één, wel heel bepaald soort mensbeeld, de *homo economicus*, de rationeel en voor zichzelf en zijn of haar belangen kiezende mens. Het is al gauw ook een neo-liberaal beeld, waarin de mens aan zichzelf genoeg heeft, en dat een samenleving postuleert waarin mensen die rationeel voor zichzelf kiezen daarmee automatisch ook de gemeenschap als geheel het beste dienen. Het is volgens mij een mensbeeld dat in antropologische zin kwetsief is, en dat vanuit het christelijke sociale denken moet worden afgewezen. Niet omdat het liberaal is, maar omdat – zoals ik later nog verder uiteen zal zetten – het een halfzijdig verlamd mensbeeld is. Een beeld dat mist dat mensen telkens tegelijkertijd individu én lid van een gemeenschap zijn. Natuurlijk: op de markt is de ideaaltypische verhouding tussen aanbieder en consument er uiteindelijk een van wederzijdse onafhankelijkheid. Maar mensen zijn uiteindelijk voor een veel belangrijker deel van de dag relationele wezens. Zeker waar het om diensten als zorg en onderwijs gaat, mag dat niet worden vergeten.

2. De dominantie van economisch discours: reductie en fatale verschraling

Toch domineert ook daarin en zelfs daar tegenwoordig het klassieke, of neo-klassieke economisch discours – impliciet maar ook expliciet – het denken over maatschappelijke ordening. Dat leidt er volgens mij tot een fatale uitholling van de voorwaarden voor een wezenlijk begrip van de opdracht van menselijk samenleven, van solidariteit. De discussie hierover wordt wel gevoerd, maar mag wat mij betreft wel weer wat offensiever en scherper, meer ideologisch ook, worden gevoerd. Het is, geloof ik, wel weer de tijd voor een beetje architectonische kritiek. Vooral de fundamenteën van het intussen veel meer internationale gebouw van de maatschappelijke orde vragen daarbij volgens mij de nodige aandacht. Dat zou in de beste tradities van het christelijke en katholieke sociale denken overigens met een *open mind* moeten gebeuren: de markt is een nuttige sociale institutie, en wordt niet *a priori* en als zodanig afgewezen. Eenzelfde punt kan worden gemaakt ten aanzien van de staat. Niet de instituties maar menselijke waardigheid en sociale gerechtigheid, niet de organisaties dus maar de waarden (en de instituties die die waarden kunnen belichamen), moeten daarbij centraal staan.

Het economisch denken domineert niet enkel de inrichting van delen van maatschappelijke orde, de vormgeving van het beleidsbestel op menig veld, maar is ook al enkele jaren dominant op het aggregatieniveau van organisaties, in de sfeer van management en besturing. Onder het mom van mooie Engelse benamingen als *New Public Management* en *Principal-Agent Model* wordt belangrijke schade aangericht in de besturing van de productie van goederen en diensten die zich daar bepaald minder toe lenen.³ Onderwijs en zorg bijvoorbeeld, zijn geen producten maar relatiegoederen, en dat veronderstelt een eigen soort van provisieloga en een eigen benadering die zich niet laat vangen in termen van producten, klanten en dergelijke.⁴ Een weinig doordachte omarming van dat soort gedachten en praktijken leidt tot uitholling van de eigen identiteit van maatschappelijke bestuur.⁵

Veel bestuurders en managers in de sfeer van christelijke organisaties gaan daarin overigens, meer dan ze zouden moeten doen, mee. Losgeslagen leiderschap noem ik dat ook wel. Besturen wordt dan al gauw managen en beheersen, in dienst van de klant. Zakelijke brancheorganisaties worden in zo'n beleid dan al snel belangrijker dan identiteitsgebonden platforms. De opkomst van de eerste soort leidt dan zelfs tot snelle uitholling van de positie van de laatste. Managers in het onderwijsveld en bestuurders van scholen waarbij de identiteit vooral wordt ontleend aan de kwaliteit die vanwege de overheid wordt gevraagd, stellen dan al snel de vraag: wat levert twee keer contributie betalen op? Managers hebben sowieso liever contracten per geleverde dienst: het principaal-agent denken leidt tot een verzakelijking van contacten, tegenwoordig fataal aangewakkerd door de merkwaardigerwijze als zoete koek geslikte plicht tot Europees aanbesteden.⁶ De werking van de Europese markt wordt belangrijker gevonden dan de vertrouwenwekkende betrekkingen in een sociaal netwerk. Fnuikende ontwikkelingen hieromtrent zien we vooral in het onderwijs. Wezenlijke uitgangspunten van maatschappelijk organiseren worden uitgeleverd, soms ook onder dwang van een overheid die zich heeft uitgeleverd aan vormen van marktwerking waarbij de vraag naar wat eigenlijk een markt eigenlijk precies is vaak amper adequaat wordt gesteld, laat staan beantwoord. Dat is de overheid te verwijten, maar de massieve gehoorzaamheid van bestuurders en managers van social-profit organisaties geeft ook te denken. De uitholling van de eigen positie van maatschappelijke organisaties, die niet zomaar op een hoop kunnen worden ge-

3 Zie voor meer hierover in W.B.H.J. van de Donk (2007). *De boze fee in het openbaar bestuur*, In: E.M.H. Cornelissen, P.H.A. Frissen, S. Kensen en T. Brandsen (red.). *Betoverend Bestuur. Legitimiteit, vitaliteit, meervoudigheid*, Den Haag: Lemma, pp. 33-48.

4 Zie voor meer hierover: W.B.H.J. van de Donk (2008). *Maatschappelijk besturen: sector of idee?* Cahier 1, School voor Social Profit Management. Brugge: Keure Business & Economics.

5 Zie het WRR rapport over *Bewijzen van Goede Dienstverlening*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

6 Waarvan in mijn ogen de kosten en baten eens zouden moeten worden afgewogen, en dan echt: ook de niet meteen kwantificeerbare baten en vooral ook kosten daarvan zouden eens kritisch moeten worden onderzocht. Mijn verwachting is dat het per saldo vooral veel vormen van markt bureaucrativering heeft opgeleverd.

goid met marktorganisaties, is ook het rechtstreekse gevolg van een verzwakt zelfbewustzijn in protestants-christelijke en katholieke organisaties. Het infuus van de overheidsbekostiging heeft hen blijkbaar op een fatale wijze verdoofd en verlamd.

Onderliggend probleem van het economisch denken in de genoemde domeinen is niet dat economisch denken op zichzelf verkeerd is, en ook met 'markten' en ondernemingen is als zodanig natuurlijk weinig mis. In het domein binnen de samenleving dat we als de 'private sector' aanduiden, vormen deze 'instituties' de vitale voorwaarden voor vrijheid en welvaart. Maar daar waar ze doordringen en zelfs dominant worden in domeinen die we althans tot voor kort daarvan helder meenden te kunnen onderscheiden en afbakenen (de informele sector, het domein van familie en gezin, en de openbare sector, het domein van de publieke en maatschappelijke organisaties), ontstaat er een situatie die problematisch wordt.

Die dominantie van het economisch denken leidt daar namelijk al snel tot eenzijdigheid, onverantwoorde reducties in verantwoordings – en besturingsprocessen, en systematische vormen van vertekening die er doorgaans toe leiden dat slechts de makkelijk en dus kwantitatieve, oppervlakkig te meten indicatoren in beeld worden gebracht. Meten is weten, maar vooral wat makkelijk in beeld te brengen is. Vaak betreft het daar zogenaamde kengetallen, die veelal de eenvoudige en uitwendige aspecten in beeld brengen van diensten die feitelijk veel meer complexe en intrinsiek moeilijk zichtbaar te maken aspecten behelzen. Markten werken waar we eenvoudig kunnen bepalen wat succes is: rendement of de waarde van aandelen, bijvoorbeeld. Als het gaat om maatschappelijke organisaties is er zo'n eenduidig en eenvoudig criterium niet. In scholen en ziekenhuizen, om er maar eens twee te noemen, is de vraag of er succes is behaald in wezen een *meervoudige* vraag: en in die meervoudigheid vloeit rechtstreeks voort uit het kwaliteitsonzekere en relationele karakter van de diensten die worden aangeboden. Hoeveel mensen worden genezen is een wezenlijke indicator, maar het gaat in de zorg ook telkens om de vraag *hoe* mensen worden genezen: het belang van een zorgzame en liefdevolle bejegening zal door eenieder die ooit in een ziekenhuis heeft gelegen als cruciaal worden erkend. Een belangrijke rol speelt er telkens de intrinsieke kwaliteitsonzekerheid, voortvloeiend uit een fundamentele informatie-assymetrie, die noodzaakt tot een grote rol van vertrouwen tussen aanbieder en 'gebruiker' (het woord gebruiker staat tussen haakjes, omdat die feitelijk meestal een co-producerende verhouding tot de producent heeft: goed onderwijs bijvoorbeeld is niet alleen van de docent, maar ook van de student afhankelijk). 'Consumptie' van dat soort diensten heeft zelden ook een puur privaat karakter: er is bijna altijd ook een publiek aspect meer verbonden. Als dat relationele en dus complexe en meervoudige karakter van die diensten niet wezenlijk wordt weerspiegeld in processen van strategieformulering, besturing en verantwoording, gaat het al snel mis. Wat in dit soort organisaties dus nodig is, is de kunst van het meervoudig denken. Er zijn immer(s) meerdere belanghouders, de private consumptie heeft al snel ook met pu-

blieke aspecten en afwegingen van doen en de ambiguïteit en de spanning die dat met zich meebrengt laat zich niet wegedeneren in een al even formeel-abstracte als klinisch-modelmatige aanpak van een puur bedrijfsmatige analyse. Veeleer is er de noodzaak van een benadering die telkens dwingt tot een intieme confrontatie van theorie en empirie, tot een benadering die de leefwereld en de variëteit, en niet de systeemwereld en de uniformiteit centraal stelt. Een dergelijke benaderingswijze laat zich niet opsluiten in modellen die louter hetgeen formaliseerbaar, kwantificeerbaar en calculeerbaar is present stellen. En dat is tegenwoordig wel de praktijk aan het worden: de dubbele houdgreep van op hol geslagen overheidsverantwoording en neo-liberaal geïnspireerde managementpraktijken doen vele maatschappelijke organisaties bijna stikken. In dit verband haal ik graag Edgar Morin aan:

Ainsi, l'économie, qui est la science sociale mathématiquement la plus avancée, est la science socialement et humainement la plus ariérée, car elle s'est abstraite des conditions sociales, historiques, politiques, psychologiques, écologiques inseparables des activités économiques. C'est pourquoi ses experts sont de plus en plus incapables d'interpréter les causes et conséquences des perturbations monétaires et boursières, de prévoir et de prédire le cours économique même à court terme. Comme a dit Galbraith, "l'unique fonction des prévisions économiques est de faire paraître respectable l'économie." (Edgar Morin, *Vers l'Abîme*, 2007, p. 50).

Naast economisering, individualisering

We moeten bovendien waken tegen een halfzijdig verlamd mensbeeld dat impliciet wordt verondersteld in – soms door overheidsbeleid sterk bevorderde – individualisering. Een mensbeeld dat stelt dat de sleutels voor sociale insluiting en maatschappelijke activering liggen dan op het niveau van het (economisch) zelfstandige en geëmancipeerde individu. Een beeld dat steeds meer tegen zijn grenzen oploopt, omdat het simpelweg (zo blijkt ondermeer uit onderzoek van Ehremberg) niet klopt met feitelijk gedrag.

Toch werkt dat relationele karakter, de mens als persoon, al lang niet meer door in dominante beschouwingen. Veelal vertrekt de politiek vanuit een wereldbeeld, niet vanuit mensbeeld.

Dat zou echter wel moeten. Een reductionistisch economisch wereldbeeld is namelijk erg gevaarlijk. Voor zover het zich op het niveau van maatschappelijke organisaties manifesteert, zoals ik zojuist zei, maar ook daar waar het zich op het niveau van de maatschappelijke organisatie doet gelden. Dit gevaar is bijvoorbeeld terug te zien in recent werk van het CPB op het gebied van de maatschappelijke ordening. Zo stelt het door de CPB uitgebrachte discussiepaper over het Rijnlandse model: "Wij pleiten voor aandeel-

houderswaarde als doelstelling van een onderneming. Een aantal redenen, de eerste de meest fundamentele geloof ik: een meervoudige doelstelling met meerdere belanghebbenden leidt tot slecht gedefinieerde eigendomsrechten.”⁷ Inderdaad: de Europese traditie heeft meer dan de Amerikaanse oog voor de meervoudigheid, ambiguïteit zo U wil, van het bestuur van de onderneming. Wezenlijk zijn daar meerdere belanghouders bij betrokken: kapitaalverschaffers, ondernemers, werknemers en andere partijen in de samenleving. Dat maakt het besturen, zelfs van een gewone onderneming, tot een kwestie van balans en verbinden van soms moeilijk met elkaar op één noemer te brengen belangen. Het *a priori* voorrang geven van de belangen van één partij lijkt op het oplossen van ingewikkelde maatschappelijke verkeersproblemen door het permanent op groen zetten van de verkeerslichten voor een van de rijwegen. Dat lijkt me te eenvoudig, alhoewel debat nodig kan zijn voor de toekomstige balans nu ondernemingen in nieuwe en soms uitsluitend nog mondiale markten opereren. Mijn vermoeden is dat we er ook dan met een simpel en eenvoudig wereldbeeld niet zullen komen.

Keer ik van de hier slechts even aangeraakte discussie over de gewenste maatschappelijke ordening nog even terug naar het niveau van de maatschappelijke organisaties, die in dit congres centraal staan. De doorwerking van ‘eenvoudig economistisch denken’ op het niveau van die maatschappelijke organisaties, werd recentelijk mooi geïllustreerd aan de hand van een citaat uit het eind augustus in *Het Goede Leven* gepubliceerde artikel van Klaas de Jong (Oud staatssecretaris van onderwijs). Hij citeert daar iemand uit het onderwijsveld:

‘Wij zitten midden in een marktpositie. Als school zijn we een bedrijf met inhoud. Wie niet goed presteert wordt simpelweg afgerekend. Ons wordt de mogelijkheid geboden ons als school te profileren, om positie te bepalen op de onderwijsmarkt. Wie dat niet goed doet, verliest uiteindelijk, omdat de leerlingenaantallen teruglopen.

Hierover valt veel te zeggen. Ik zal beweren dat dit het toonbeeld is van iemand die niet begrepen heeft wat de eigen aard en opdracht van maatschappelijke organisaties in de publieke dienstverlening is. Het is bovendien ook een voorbeeld van een bestuurder van een christelijke maatschappelijke organisatie die overhaast huwt met de tijdgeest. We weten dat dat doorgaans snel tot problemen leidt (‘Wie met de tijdgeest huwt, wordt snel weduenaar’), en het doet ons denken aan wat er eerder gebeurde met die al die organisaties die hun ziel verkochten aan de overheid. Ons eens zo fiere middenveld is eerst mentaal verstatelijkt en nu bereid om zich voor een paar zilverlingen aan de markt uit te leveren.

7 Zie in Bovenberg & Teulings: *Rhineland exit?* (workingpaper CPB 2007, op www.cpb.nl).

Sommigen verkopen nu hun ziel aan de prestatie-indicatoren en aan de klant-wensen van kritische consumentenouders en klantkinderen. Aandacht voor belanghebbenden is prima, maar het bestuur van een maatschappelijke organisatie heeft immer ook een dure plicht het algemeen belang in het vizier te houden. Dat valt helaas niet altijd op. Inzake de urgente en wezenlijke problematiek van de schooluitval, bijvoorbeeld, wordt de *soevereiniteit in eigen kring*, ook in kringen van het bijzonder onderwijs, soms verward met een streven naar een *solidariteit die blijkbaar uitsluitend is bedoeld voor de eigen kring*. Natuurlijk zijn er ook andere voorbeelden. Maar als onder het mom van autonomie slechts de eigen belangen worden gediend, komen we op een gegeven moment uit bij de vraag naar de legitimatie daarvan. Christelijk onderwijs dat zich afsluit van de samenleving, geen boodschap voor en betekenis in die samenleving wil hebben, zou er goed aan doen het Evangelie nog eens serieus te bestuderen. Artikel 23 mag geen Maginot-linie worden. Henk Strietman, de inspirerende ex-directeur van de organisatie van protestants-christelijke schoolbesturen, heeft ooit eens scherp maar zeer terecht gezegd dat Psalm 23 uiteindelijk belangrijker is dan het artikel met datzelfde nummer in onze Grondwet.

3. Globalisering: Problemen voor solidariteit?

Laat ik het ingewikkelde en zeer omvattende thema van deze conferentie, dat globalisering met het functioneren van identiteitsgebonden maatschappelijke organisaties én met solidariteit verbinden wil, recht doen door ook wat expliciet over dat niveau van globalisering te zeggen. Eenzelfde soort economisch denken als dat ons middenveld vernietigt, domineert immers ook het denken over de vraagstukken van globalisering. Ik hoef maar te verwijzen naar de dominante rol van de zogenaamde Washington Consensus: de met name door de Wereldbank gevoerde, expliciet neo-liberaal geïnspireerde strategie voor internationale ontwikkeling. Daarmee wordt ook globalisering, ik spreek liever van mondialisering, gereduceerd tot een vooral economische kwestie.

En dat terwijl globalisering feitelijk (en al even meervoudig) gezien moet worden als globalisering. Naast economische globalisering, vindt globalisering ook plaats op het terrein van cultuur, technologie, politiek etc. Dat thema is erg groot, maar wel te verbinden met rol maatschappelijke organisaties. De vraag die daarbij centraal staat is of we in een samenleving waarin we steeds meer als vreemden met elkaar omgaan, of we in een samenleving die steeds groter en overzichtelijker wordt nog wel solidariteit met elkaar op kunnen brengen? Leiden de steeds betere mogelijkheden om zich op een eigen eiland of in de eigen groep terug te trekken niet tot vormen van balkanisering die de voorwaarden voor het erkennen en realiseren van vormen van lotsverbondenheid onder grote druk zetten? De vraag zal voor een belangrijk deel afhankelijk zijn van het antwoord dat ook in politieke en sociale zin op de economische realiteiten van de economische globalisering zal worden gegeven.

Zo bezien is globalisering, zo zal ik betogen, eigenlijk niet meer of minder dan het *op-schalen* van lotsverbondenheid. En dat zal geen gemakkelijk proces zijn, net zoals het dat niet was op het niveau van nationale gemeenschappen. Sommige mensen en groepen hebben het in onze samenleving bepaald niet gemakkelijk: juist ook omdat de op dat niveau bestaande arrangementen van wederzijdse steun door processen van economische globalisering steeds verder onder druk zullen worden gezet. Vele mensen ervaren op een soms al zeer indringende manier dat maatschappelijke ontwikkelingen tamelijk beslissend en verstorend doorwerken in de sfeer van familie, gezin en de kleinschalige verbanden waarvan ze deel uitmaken. Geen domein is immuun voor de grote maatschappelijke veranderingen. Soms presenteren die veranderingen zich abrupt en op een duidelijk zichtbare manier, in weer andere gevallen stil en sluipend (en daardoor soms jarenlang onopgemerkt). Voor sommige mensen blijkt nu eenmaal duidelijker dan voor anderen dat hun lot is verbonden met dat van de samenleving als geheel. Voor velen geldt dat angst en onzekerheid over de economische toekomst hun politieke en maatschappelijke gedrag steeds duidelijker ‘stuurt’: het massieve neen tegen de ‘Europese Grondwet’ kwam vooral daaruit voort. Mensen zijn veel minder ‘individualistisch’ als men wel eens denkt, en lijken soms samen te komen in een angstige kudde. Helemaal onbegrijpelijk is dat niet. Velen voelen intuïtief aan dat we aan de vooravond staan van belangrijke transities, die niet bij voorbaat zonder problemen zullen verlopen. Globalisering zal, net als eerder de industrialisering, verliezers en winnaars kennen. Globalisering, zo denken we bij de WRR, is een soort van innovatieproces dat fundamenteel andere verhoudingen en posities als uitkomst zal hebben. Dat geldt voor ondernemingen, naties en individuele personen. Begrijpelijk zal de maatschappelijke toonzetting hier en daar nog wat defensief en angstig zijn. We kunnen ons dat echter niet veroorloven. Dat ingewikkelde proces van opschaling vraagt om vertrouwde en nieuwe instituties die dat begeleiden.

Volgens sommigen vraagt dat vooral om een nieuwe inspanning van de politiek en om veel overheidsbeleid. Velen denken dat Europese en andere subsidies moeten worden ingezet voor een strategie van ‘sociale herovering’. Ik weet niet of dat de weg is, alhoewel de staat zeker niet zal worden afgeschreven, zoals nog vaak het geval was in een eerste generatie globaliseringsliteratuur. Toch denk ik dat governance van globalisering uiteindelijk meer dan het statelijke niveau, ruimte zal geven aan vormen van maatschappelijke governance. En dat is niet alleen governance door maatschappelijke organisaties, maar bijvoorbeeld ook maatschappijbewust ondernemen, en maatschappelijk besturen door ondernemingen en internationale organisaties. Ook het recente SER-advies over duurzame globalisering zoekt haar strategie voor de bevordering van duurzame globalisering voor een belangrijk deel in de maatschappelijke verantwoordelijkheid van organisaties en bedrijven die internationaal opereren.⁸ Ik wil dan ook betogen dat de kracht

8 SER, *Duurzame globalisering: een wereld te winnen*, 2008.

van de idee van een *civil society* niet zozeer ligt in een af te bakenen domein of sector, maar dat vanuit christelijk-sociaal denken dat meer een krachtige *idee* en een *opdracht* aan alle soorten van maatschappelijke instituties behelst. Die opdracht luidt kort samengevat dat de menselijke waardigheid, die een voortdurende balans veronderstelt tussen het individuele en gezamenlijke welbevinden, als wezenlijk kompas aan elk besluit tot nadere inrichting van de maatschappelijke ordening vooraf dient te gaan. Die norm, meer dan de vorm van de instituties die dat belang tot nu toe dienden, zal leidend moeten zijn. Zowel daar waar het gaat om de verdere ontwikkeling van de positie van maatschappelijke organisaties, als waar het gaat om de nieuwe vormgeving van de nationale en internationale maatschappelijke orde.

4. Enkele aanbevelingen tot slot

Laat ik afsluiten met enkele strategische aanbevelingen aan christelijke maatschappelijke organisaties. In tijden van grote domeinonzekerheid of wellicht zelfs een zekere mate van domeinirrelevantie (zijn we staat, markt, of middenveld?) heeft juist bezinning op de substantiële en ethische grondslagen van de maatschappelijke en publieke missie van dergelijke organisaties groot nut. Dergelijke organisaties hebben immers een dubbele identiteit: maatschappelijk en christelijk. In beide oriëntaties ligt een opdracht voor het vormgeven van lotsverbondenheid. Die lotsverbondenheid zal de komende jaren onontkoombaar en irreversibel meer op het niveau van de mondiale orde moeten worden vormgegeven. Waar in de reacties op de industrialisering de natiestaat als ankerpunt gekozen is, zal het nu de mondiale ordening van de zorg voor het gemeenschappelijke welzijn moeten zijn. En dat weer in het besef dat niet de mondialisering zelf, maar de negatieve effecten voor de menselijke waardigheid daarbij centraal moeten staan. En ook in het besef dat mondialisering voor het bevorderen van die menselijke waardigheid ook veel kansen bieden kan. Globalisering van markten zal niet kunnen zonder globalisering van samenlevingen, van maatschappelijke ordening en politieke verhoudingen. Het ontwikkelen van een globale *civil society* is dan ook van wezenlijk belang. Daar ligt komende jaren, naast de zorg voor en in de eigen samenlevingen, een wezenlijke opdracht voor christelijke maatschappelijke organisaties.

En dat is niet een opdracht die in afzondering opgepakt moet worden, maar in open en constructieve verbindingen met overheden en bedrijven. Immers, wanneer domeinrenzen vervagen kunnen ook marktpartijen organisaties met een opdracht in en voor de wereld blijken – als althans niet een simpele economistenredenering gevolgd wordt, waarin die slechts voor de eigen aandeelhouders oog moeten hebben. Als wordt erkend dat ook in ‘normale’ ondernemingen zal moeten worden geïnvesteerd in een maatschappelijke opdracht, zal het weefsel van de governance van globalisering allengs sterker worden. Juist omdat belangwekkende mogelijkheden voor samenwerking ontstaan. Dat

vraagt nog wel om een verdere ontwikkeling van een benadering van governance, waarin niet de organisaties en domeinen, maar de mensen en de problemen centraal komen te staan. De benadering waarin ondernemingen en maatschappelijke organisaties slechts als opposenten werden gedacht en de zorg voor het gemeenschappelijke welzijn (*commune bonum*) slechts als opdracht voor overheden gold, was nooit populair in onze kring. Maar soms kreeg die ook daar teveel kansen, en daardoor werden kansen gemist. De tijd dat we ons dat konden permitteren, ligt definitief achter ons.

Managementsystemen zijn ondergeschikt aan doelen

Tineke Bakker

Compliment naar Wim van de Donk: wat een mooi verhaal! Ik herken de ontwikkelingen die hij schetst. Maar mijn positie in de maatschappij is een andere. Wim van de Donk is een wetenschapper en is een belangrijk adviseur van het kabinet. Ik ben een ondernemer en benader globalisering en diversiteit vanuit een praktische invalshoek; ik zoek de kansen van globalisering en wil daarbij op een heel verantwoorde manier tewerk gaan.

Eén ding dat me in het verhaal van Van de Donk aanspreekt, pak ik er uit: de meer-voudigheid van de globalisering. Het gaat om globalisering. Dat ervaar ook ik en zal ik toelichten.

Twee dingen trek ik me aan: de dominantie van het economische, ook in andere domeinen dan het bedrijfsleven. Dat trek ik me aan want ik ken het onderwijs redelijk goed (interesseer me zeer voor het onderwijs etc.). En ik trek me zijn opmerkingen over het aandeelhouderskapitalisme aan. (En de kritiek op het SER advies.)

WIE BEN IK? Ik ben directeur-eigenaar van een internationale handelonderneming in elektrisch doe-het-zelf gereedschap. *Ferm* is een *global company* die vele landen met elkaar verbindt door in Europa en ver daarbuiten mooie boormachines, zagen, etc. op de markt brengt. Onder de merknaam *Ferm* of onder een private label, via de detailist en bouwmarkten.

Ferm is een Nederlandse bedrijf met een Nederlandse identiteit. *Ferm* heeft in totaal iets meer dan 100 medewerkers, waarvan 35 Chinese, 1 Oekraïense, 5 Duitse en 1 Franse. Met daarnaast elke dag directe contacten met Chinese en Taiwanese fabrikanten, een Tsjechische importeur, een importeur uit Rusland, en zelfs uit Pakistan, Kazachstan en vele andere landen.

1. De meervoudigheid van globalisering

1.1 CULTUURVERSCHILLEN Mijn bedrijf is internationaal zeer actief en ik ervaar de veelzijdigheid en de spanning van culturele verschillen als een uitdaging. Dat is ook kenmerkend voor Nederlandse bedrijven. Nederland is nu eenmaal erg klein; veel ondernemers – zoals mijn bedrijf – moeten daarom wel naar het buitenland, in tegenstelling tot ondernemers met grote thuismarkten (bijv. in de VS; daar blijven bedrijven veel meer nationaal georiënteerd). Die oriëntatie op het buitenland heeft Nederlander sterk en innovatief gemaakt en is een kenmerk van de Nederlandse identiteit.

Ik ga in op een dimensie van globalisering waarop van de Donk minder is ingegaan: de verschillen tussen culturen waarmee ik te maken heb.

In een ophefmakend rapport zei de WRR dat we veel meer moeten leren samenleven; dan worden verschillen vruchtbaar. Dat spreekt me aan. Wat weet u, weet ik, weet de gemiddeld Nederlander over de islam? Over gedrag en cultuur van Marokkanen en Turken? Hoe vaak hebben we echte ontmoetingen? Hoe vaak begrijpen we echt het gedrag van de ander? Daar ligt wel een verantwoordelijkheid voor ons als maatschappij, ook als ondernemer. Want ondernemen is ook maatschappelijk ondernemen en maatschappelijk besturen.

Wel vind ik het een samenwerking van 2 kanten. Als ik in China ben, houd ik me ook aan de regels en de cultuur die daar gelden. Dan ben ik beleefd en geef bijvoorbeeld niemand een groene hoed cadeau, zoals wijlen Deng Xiaoping kreeg in 1979 van lokale zakenlieden in Texas. Een groene pet of hoed staat symbool voor het vreemdgaan van je vrouw. Je suggereert met het cadeau aan de ontvanger dat zijn vrouw vreemd gaat. Wist u dat een architect de opdracht niet gekregen heeft bij het ontwerp van Het Vogelnest (voor de Olympische spelen) omdat hij een groen rond dak had ontworpen?

It takes two to Tango: geven en nemen en als gast heb je nu eenmaal meer te geven dan te nemen. Als we zo handelen, ontstaan er minder samenlevingsproblemen in het gewone en in het zakelijke leven.

Die cultuurverschillen moet je respecteren en zeker leren kennen. Je moet er iets voor doen, in investeren. In interesse ligt een voorwaarde om van diversiteit en globalisering een succes te maken. Dan wordt diversiteit een verrijking in plaats van een probleem.

Als ik naar een vreemd land ga, lees ik er altijd wat over. Interesse is de essentie in het omgaan met mensen uit andere culturen. Chinezen moet je b.v. nooit confronteren met een fout, zeker niet als er een ander bij aanwezig is; gezichtsverlies is er erger dan een gevangenisstraf; kritiek moet je heel omzichtig formuleren.

Russen daarentegen willen juist directheid, helderheid en betrouwbaarheid. In Rusland worden veel wetten gemaakt en weer ingetrokken en kan het interessant zijn voor een douane ambtenaar om goederen zo lang mogelijk vast te houden of een tip te vragen voor het vrijwaren van de goederen. Voor een Duitser geldt: een man een man, een woord een woord. Engelsen zijn beleefd en meegaand, maar dat betekent helemaal niet dat ze het met je eens zijn.

Hetgeen ik nu beweer is uiteraard erg generaliserend. Maar verschillen moet je kennen. Anders is er onbegrip en worden relaties verstoord. Daar ligt ook een potentiële kracht van Nederlanders.

Samenleven beperkt zich niet tot Nederland maar geldt over de hele wereld.

Zeker in deze tijd van globalisering. Prof. Van der Donk gaf al aan dat globalisering van markten niet zal kunnen zonder globalisering van samenlevingen, van maatschappelijke ordening en politieke verhoudingen.

Dat is ingewikkeld. De directe manier van zakendoen zoals wij die in Nederland (West-Europa) gewend zijn, past b.v. niet bij Aziatische landen. Iemand ten dienste zijn is een volksaard in de Aziatische landen. Daarom zal men ook niet gauw “nee” zeggen. Als je iemand vraagt: is dit de juiste weg, zegt men gewoon ja om iemand ten dienst te zijn. Hoe kon ik weten dat in China ja geen bevestiging betekent in de zin van: we hebben een afspraak. In China betekent het gewoon: ik hoor wat je zegt, maar ik stem er nog niet mee in. Als ik deze kennis eerder had gehad, waren ons heel wat problemen bespaard gebleven.

Om succesvol zaken te kunnen doen met andere landen is het belangrijk je te verdiepen in de cultuur en gewontes van een land. Ieder land heeft zijn eigen gebruiken en zaken die voor Nederlandse begrippen normaal zijn, kunnen in andere landen *not done* zijn. Ieder land kent eigen locale wetten, regelgeving, invoer- en douanegebruiken. Werken met locale mensen is belangrijk, leren van de gebruiken en weten hoe je te gedragen.

In China b.v. is het opbouwen van een goede relatie (*quanzhi*) zeer belangrijk. En dat kost tijd en geduld. Ook geduld is een grote deugd, want in China gelden heel andere zakelijke omgangsvormen. Hiërarchie is in China een gegeven. Confucius was zeer hiërarchisch ingesteld: *the right man on the right place* en hij leerde al om verschillen te respecteren, ook verschil tussen arm en rijk. In het Westen is iedereen meer gelijk. Je ziet het

aan het schoolsysteem in China: de beste leerling wordt beloond en geprezen, en alleen de knapste koppes gaan naar de Universiteit. Vanwege het kind systeem wordt er een zeer zwaar beroep op de kinderen gedaan om optimaal te presteren.

Leren staat heel hoog aangeschreven in China en de Olympische Spelen hebben ons daarvan een indruk gegeven. Uiterste perfectie en enorm veel medailles.

Confucius zei ook: *to be fond of learning is near wisdom* en dat merk je in China. Men leert er graag. Van kopiëren naar innoveren is het motto.

Ook is men gewend aan autoriteit en heeft daar respect voor. Respect is in de Chinese cultuur erg belangrijk en men wordt van kleins af geleerd respect te hebben voor ouders, leraren, familie en leiders (ook zakelijke leiders). Daarom is het van groot belang dat wij als Nederland en Europa de cultuur kennen en op de juiste manier omgaan met beschuldigingen en aanmerkingen (zoals de mensenrechten).

In Nederland nemen we politici soms met een korreltje zout. Chinezen zijn vol ontzag voor politici. Men luistert soms met verbazing naar de kritiek die wij durven geven.

In China hecht men veel waarde aan gemeenschappelijke eigendommen – zeg de publieke ruimte – je ziet in China geen bushokjes die worden vernield, geen graffiti, je kunt je mobiel gewoon opladen bij een algemeen energiepunt en er bij weglopen.

Zeker als je veel in het buitenland bent, bemerk je dat Nederland een eigen cultuur heeft. Ook in het zakendoen. Over het algemeen staan de Nederlandse zakenmensen bekend als betrouwbare mensen met een flexibele en open attitude. En achter een attitude schuilen waarden, normen overtuigingen, motieven en vaardigheden. *Attitude is a little thing but makes a big difference.*

1.2 DE GLOBALE CIVIL SOCIETY; REGELS EN NORMEN Wezenlijk is: het ontwikkelen van een globale *civil society*, de internationale publieke ruimte, de politiek-juridische dimensie van globalisering. Ik ben niet zo pessimistisch als van de Donk, want ik zie veel gebeuren.

Allereerst zijn er de vele NGO's die ondernemingen aanspreken als zij zich niet verantwoord gedragen (schending van mensenrechten en milieunormen). Elke onderneming opereert in een glazen huis en wordt door politiek, NGO's (vakbeweging, Amnesty, Transparency International) en media gevolgd. Als er maar iets gebeurt, krijgen ondernemingen negatieve publiciteit. Het mechanisme van *Naming and shaming* is uiterst effectief. En er ontstaan ook tal van nieuwe internationale regels en normen die bedrijven steeds meer onderschrijven, bijvoorbeeld:

- » voor arbeid (de zgn. fundamentele arbeidsnormen van de ILO, International Labour Organisation – dan gaat het om elementaire menselijkheid);
- » milieu;
- » integriteit (verbod van corruptie).

Een nieuw centraal begrip is ketenverantwoordelijkheid, in ons geval van de sourcing

(Taiwan, China, Oost Europa) tot aan de consument. Een onderneming is verantwoordelijk voor veiligheid, arbeidsvoorwaarden, werkplekken, milieu aspecten, naleving van wetgeving. Alhoewel in meerdere landen waar wij zaken mee doen andere arbeidsomstandigheden, wetten en beloningen gelden, is mijn ervaring dat juist economische groei zorgt voor verbetering van de levensstandaard. Daar ontwikkelt de SER nu initiatieven voor.

En dan zijn er talrijke vrijwillige initiatieven, die principes of (oneindig veel) regels formuleren, zoals:

- » het Global Compact;
- » ISO Normen voor milieu eisen.

Het zakenleven wordt zich steeds bewuster van zijn taak in de samenleving. Maatschappelijk verantwoord ondernemen is zo'n thema dat wereldwijd uitgedragen zou moeten worden. *Caring, daring* en *sharing* zal kunnen leiden tot een solidariteit in de sterk veranderende wereld. Al met al denk ik dat het bedrijfsleven steeds meer zijn bijdrage levert aan solidariteit. We hoeven ons allerminst te schamen.

2. Het groeiende aandeelhouderskapitalisme

Van de Donk zegt: in het bedrijfsleven waait een westenwind. Daar ga ik niet in mee. Ik sta voor het Europese, Rijnlandse model. Met nadruk op continuïteit, alle stakeholders en sociale waarborgen.

Ik denk en hoop dat die visie nog steeds belangrijk blijft. De beeldvorming wordt erg bepaald door de beursgenoteerde ondernemingen, maar het bedrijfsleven is méér.

Verontrustend zijn de berichten over fiscale trucages van de private equity fondsen. Als dat de nieuwe Nederlandse mentaliteit wordt in het zakendoen, kan ik wel zeggen dat ik me daar als risico dragende ondernemer niet in thuis voel en het ook oneerlijke concurrentie vindt.

3. De dominantie van het economische denken in de samenleving

Van de Donk zegt: een school is geen bedrijf. Inderdaad. Managementsystemen mogen niet domineren. Ik vind dat Van de Donk de verwijtende vinger te sterk op het economische legt. Economie wil niets anders zeggen dan: de doelen behalen die je je zelf stelt, en wel op een efficiënte manier. Daar kan niemand tegen zijn. Managementsystemen zijn ondergeschikt aan de doelen van een school of ziekenhuis en moeten meteen worden afgeschaft als zij niet effectief zijn.

Neem China: daar is een enorme motivatie en ook druk op leerlingen en studenten om te presteren, om vooruit te komen. Soms te veel. Maar die motivatie, die ambitie zou ik ook graag wat meer zien in ons land. We mogen wel wat vragen van scholen en leer-

lingen. HBO leerlingen klagen zelf dat ze te weinig onderwijs krijgen. De schooluitval is nog steeds erg hoog. Dat is heel oneconomisch en maatschappelijk onwenselijk.

Globalisering en solidariteit

Govert Buijs

Globalisering en solidariteit – in het onderwerp van deze bijdrage lijkt het alsof twee tijdperken samenkomen. Globalisering – dat gaat over nu. Er verschijnen inmiddels zoveel publicaties rond dit thema dat we ons eenvoudigweg niet meer kunnen voorstellen dat vorige generaties het helemaal zonder dit woord hebben moeten stellen. Onze tijd is waarlijk ‘the global age’.

En solidariteit? Dat doet denken aan vroegere tijden, aan de jaren ‘70 en ‘80 van de vorige eeuw, toen Nederland ineens ‘maatschappijkrities’ werd waarbij ‘solidariteit’ tot hoogste waarde verheven leek te zijn. Of nog eerder: het doet ook denken aan ‘hun strijd, onze strijd, internationale solidariteit’, een van de strijdkreten van de socialistische beweging. Deze jaren ‘70 en ‘80 liggen momenteel zeer gevoelig: die strijd voor solidariteit, was die niet volstrekt utopisch, en erger nog, ging men daarbij niet veelvuldig over de schreef onder het motto ‘het doel heiligt de middelen’? De ene ‘solidaire’ actievoerder van weleer na de andere wordt momenteel aan de schandpaal genageld – of komt zelf met een heel – of halfhartig *mea culpa*. Ook ik zelf zal verderop in deze bijdrage een publieke bekentenis hebben te doen. Niet gemakkelijk, maar wat moet, moet.

Ik heb in deze bijdrage de volgende onderdelen op het programma staan. Eerst een

blokje herinneringen, onder de titel 'Opa vertelt...' (met daarin mijn confessie). Dan ga ik in op de opkomst van het voor deze bijdrage centrale begrip globalisering (par. 2). In de daarop volgende paragrafen (3 tot en met 5) bespreek ik een aantal ontwikkelingen die met de globalisering samenhangen. Solidariteit is in een globaliserende wereld een dubbel begrip: het lijkt heel makkelijk maar tegelijk is het in de praktijk erg gecompliceerd (par. 6). Het begrip solidariteit is in een geglobaliseerde wereld onderdeel van een waardenstrijd (par. 7 en 8), waar men vanuit de christelijke traditie op een heel eigen manier in kan participeren.

1. Opa vertelt....

Elk jaar stroomt een universiteit weer vol met nieuwe studenten. Zo ook de Vrije Universiteit waar ik werkzaam ben. Het zien van de nieuwe studenten doet mij regelmatig terugdenken aan mijn eigen introductietijd. Die viel – ik biecht het direct maar op – in de jaren '80, eveneens aan de Vrije Universiteit. Dat terugdenken heeft, sinds de jaren '80 in de publieke opinie problematisch geworden zijn, voor mij een bijzonder cachet gekregen.

In mijn introductietijd had de Vrije Universiteit het namelijk goed gedacht haar internationale solidariteit te tonen door op het grote podium in de Aula, zeg maar het hoofdpodium, een muziekgroep uit El Salvador uit te nodigen. Een man, twee vrouwen (misschien een vrouw, twee mannen – herinneringen worden allengs vager), vlassig baardje, piekhaar, gitaartje, beroerd zangtalent, maar ruimschoots gecompenseerd door politiek engagement. De zaal moest meezingen: *El pueblo armado de Salvador, Triomfera, triomfera, triomfera* – zo herinner ik het me. Rechter vuist gebald omhoog (althans, zo herinner ik het me; naar aanleiding van de lezing die aan deze bijdrage ten grondslag ligt, wees iemand me erop dat dit toch wel de linkervuist geweest moet zijn – deze vergissing zij mij *a décharge* toegerekend). Het lied kon dan ook nog in canon. 'Het gewapende volk van Salvador, zal overwinnen.' Een oproep tot politiek geweld. Ze had weinig succes. De grote aula stierf geleidelijk uit. Op het podium ging het 'triomfera' door, maar het klonk allemaal hoe langer hoe armetieriger. Begin jaren '80 waren onder aankomende studenten de jaren '70 grotendeels voorbij. In mijn jaar zat nog één echte PSP-er, het jaar na mij verschenen in de collegebanken bij de tot dan toe linkse sociale wetenschappen de eerste stropdasdragers! Mijn medestudenten verlieten de zaal. Ik niet. Of ik meegezongen heb toen, laat staan mijn vuist omhoog, betwijfel ik, maar ik ben ook niet weggelopen – ik biecht het maar eerlijk op, voordat iemand anders er mee komt. Ik maak graag schoon schip.

Een prachtig overblijfsel uit die tijd zag ik enige tijd terug in de Amstel liggen: hier was duidelijk nog geen schoon schip gemaakt, en ik heb het snel op de foto gezet voordat dit relikwie voorgoed in het Amstelwater verdwijnt, hetzij bezweken onder maatschappelijke druk hetzij door een spontane implosie als gevolg van welig tierende roest en andere spontane ellende.

Het woord ‘solidariteit’ bestond dus eerder dan het woord ‘globalisering’. Kennelijk was in de jaren ‘80 het woord ‘globalisering’ nog nauwelijks nodig. Terwijl je deze periode, met de eraan voorafgaande jaren ‘70 toch voluit de jaren van de ‘globalisering’ zou kunnen noemen. Wat een besef deel uit te maken van één planeet, één wereld, met alle wereldburgers! Wat een besef dat de sinaasappel die wij hier kopen vanuit de Derde Wereld altijd al een uitgeperste sinaasappel is. Wat een besef te leven op één planeet te leven met één eindige voorraad grondstoffen. Wat een besef dat je het milieu maar één keer kunt verpesten. Denk ook aan de welhaast verpletterende indruk die het Rapport van Club van Rome op velen maakte. Mondiaal bewustzijn dus. En solidariteit. Maar toch gebruikten we toen niet het woord ‘globalisering’. Dat doen we nu pas, sinds de jaren ‘90. Wat is er veranderd?

2. Globalisering

Zoals gezegd, er zijn tijden geweest waarin grote groepen wel globaal actief waren en zelfs globaal dachten, maar waarin men toch het woord ‘globalisering’ niet kende. ‘Globalisering’ als eigenstandig woord is nodig geworden doordat twee assen die ons wereldbeeld lange tijd bepaalden vrijwel gelijktijdig zijn gaan schuiven, of zelfs geheel zijn gaan vervagen: de Oost-West-as en de Noord-Zuid-as.

Over het verdampen van de Oost-West-as is inmiddels eindeloos veel geschreven. De val van De Muur heeft tot vele interpretaties geleid die, als men het heel globaal samenvat, uiteenlopen van Francis Fukuyama’s verwachting van een wereldwijde zegetocht van de westerse liberale democratie tot aan Samuel Huntingtons voorspelling van een ‘clash of civilizations’, waarin ‘the West’ uiteindelijk juist tegenover ‘the rest’ zal komen te staan. Als een derde positie in dit verband kan men wellicht de door Amitai Etzioni uitgewerkte metafoor van een ‘gemeenschap van staten’ noemen.¹ Hoe dit zij, helder is in elk geval dat ‘de Val’ heeft geleid tot het uiteenvallen van het beeld van een mondiale tweepoligheid. Dit beeld had echter wel gedurende langer dan één generatie het internationale toneel bepaald en was daarmee diep verankerd in ons sociaal-politieke werkelijkheidsbeeld. Nu sloeg dit om. De bijna apocalyptische atmosfeer – een finale eindstrijd tussen de ‘vrije wereld’ en het communisme die zich als een derde, en nu laatste, wereldoorlog zou afspelen – ontspande. Natuurlijk was dat primair een moment van bevrijding en opluchting. Het maakte echter ook onzeker. Conflicten in de wereld, met name in de Zuidelijke landen, had men tot dan toe steeds in een helder kader kunnen interpreteren: hier waren communisten in strijd met bondgenoten van het Westen. Dit heldere kader verkruidde. In de jaren ‘90 werden we nu getuige van talloze ‘verweesde

¹ Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press 1992. Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster 1996; Amitai Etzioni, *From Empire to Community. A New Approach to International Relations*. New York: Palgrave-Macmillan 2004.

conflicten': conflicten in Afrika, Azië en Zuid-Amerika die men eerder kon zien en die door de partijen in het conflict ook bewust werden voorgesteld als onderdeel van de wereldwijde ideologische strijd tussen de beide Koude Oorlog-partijen – zo peuterden de partijen ook financiering los – werden nu ineens ontmaskerd als etnische conflicten of conflicten om grondstoffen of pure machtsconflicten. Daardoor doofden sommige conflicten, anderen laaiden juist op – maar in elk geval werden ze niet meer gereguleerd door één van de grote machtsblokken.

Tegelijk is er echter, minder geconcentreerd in één symbolisch moment als de Val van de Muur maar toch niet minder markant, sprake van het geleidelijk vervagen van de Noord-Zuid-as in de wereld. Deze tweede as is in feite veel ouder dan de genoemde Oost-West as en betekende al enkele eeuwen dat het Westen/Noorden zichzelf begreep als de agendazetter van de wereld, vaandeldrager der civilisatie. Economisch, politiek en cultureel, waren 'wij' de aanjagers van 'ontwikkeling' of 'modernisering' en daartegenover bevonden 'zij' zich, in termen die president Harry Truman in 1949 in zijn inaugurale rede voor het eerst gebruikte, in een situatie van 'onderontwikkeling'.

Aanvankelijk was deze as er een van pure hegemonie: het Zuiden was, bijvoorbeeld voor de VOC en de Westindische Compagnie, uitsluitend een wingebied. Later wordt dit perspectief ten aanzien van de eigen koloniën, aangevuld met een soort beschavingsperspectief. Nederland heeft de schone taak deze achtergebleven volken enige beschaving bij te brengen. Deze lijn werd vooral prominent in de Nederlandse 'Ethische politiek' die eind 19^e eeuw werd geformuleerd. Nog later, na de Tweede Wereldoorlog, komen termen als ontwikkelingshulp en ontwikkelingssamenwerking in zwang, maar dan gaat de 'ethische flow' al duidelijk de andere kant op werken: 'wij', het Noorden, gaan ons nu langzamerhand schuldig voelen aan de onderontwikkeling van het Zuiden, kolonialisering wordt als een misdaad ervaren waarvoor geboet moet worden.

Tegelijk blijven exploiterende relaties volop bestaan, en dat is de achtergrond van veel linkse, internationale kritiek in de jaren '60 en '70 en ook van de roep om internationale solidariteit: de eerste grote internationale hulpactie wordt op touw gezet (voor Biafra), de boycot van Outspan-sinaasappelen is een ander voorbeeld.

Maar ook deze tweede as vervaagt inmiddels zeer rap. Kunnen we nog steeds volhouden dat 'wij' in het Noorden inderdaad schuldig zijn aan het voortduren van de armoede in het Zuiden?

Als kind nam ik vroeger braaf elke week een muntje mee voor ons schoolproject: het ondersteunen van Jang Jong Hee uit Korea. Haar foto hing in de school, inclusief een plaatje van haar armoedige achtergrond. Het kan verkeren: hoewel het wat te ver gaat om te verwachten dat men binnenkort in Korea aan de slag gaat met een hulpactie voor ons, het oude, aftandse Europa, wijs ik er toch fijntjes op dat Korea nu al ruim boven ons geëindigd is in het Olympische medailleklassement. En Jang Jong Hee – misschien heette ze ook wel iets met Kim – stel ik me inmiddels voor als een zelfbewuste carrièrevrouw

met een royaal inkomen en allerlei exquisite digitale *gadgets*, waarbij mijn kwartjes van toen geheel in het niet vallen.

Het lijkt of zuidelijke landen geheel op eigen kracht armoede kunnen overwinnen maar ook geheel op eigen kracht rijkdom kunnen laten verdampen (denk aan Zimbabwe, denk aan Congo), zonder dat de morele inzet en de ontwikkelingssamenwerking vanuit het Noorden daaraan veel bijdragen. Natuurlijk zijn er nog volop schrijnend arme landen, maar hoe precies oorzaak en gevolg lopen, is onduidelijk geworden. Ineens komen landen op, ineens lijken andere landen ver achter te blijven. Afrika bijvoorbeeld gold in de jaren '50 en '60 nog als economisch gezonder en veelbelovender dan Zuidelijk-Amerika en Azië. Ineens waren daar echter twee decennia later de Aziatische tijgers, en heeft vervolgens China zich ontwikkeld tot de tweede economische grootmacht ter wereld.

Globalisering betekent tegen deze achtergrond dat er geen helder structurerende polen en assen meer in de wereld zijn aan te wijzen. Natuurlijk zijn sommige landen machtiger en invloedrijker dan andere, maar een regisserend centrum ontbreekt. Het rad van avontuur kan nu elk land aanwijzen voor een prijs, maar ook aan elk land een prijs onthouden. *Rise and Fall* kan elke natie overkomen. Dus moet men voortdurend waakzaam zijn, is het gevoel. Men kan in een oogwenk het concurrentievoordeel kwijt zijn – en dan verdwijnen banen en sectoren die men juist met zorg had opgebouwd weer naar andere oorden. Bij hoge energieprijzen bijvoorbeeld klinken alweer de eerste geluiden van bedrijven die hun productiecapaciteit vanuit China toch weer naar Europa willen verplaatsen, bij dalende energieprijzen wijzen de vectoren weer de andere kant op. Bovendien ontstaan allerlei nieuwe assen, bijvoorbeeld tussen China en Afrika, waar men vanuit het Noorden, de vroegere cockpit van de planeet aarde, geen enkele greep op heeft. Vanuit het Noorden aangestuurde prachtige gedachten over mensenrechten in internationale verhoudingen bijvoorbeeld, ketsen op deze nieuwe as gewoon af.

Globalisering kan men tegen deze achtergrond omschrijven als het proces waarin de wereld zich ontwikkelt tot een nogal diffuus netwerk van locale, nationale en transnationale actoren, waarbij alle niveaus door de andere niveaus geraakt kunnen worden maar waarbij van te voren nooit duidelijk is hoe en waar dit effect op zal treden en wie wat wanneer raakt of wat en wie op wat of wie invloed heeft.

De rol van de nieuwe communicatietechnologie is hierbij uiteraard groot, maar niet bepalend: bepalend voor onze levenservaring rond globalisering is het onbepaalde karakter van de effecten. We weten niet wie er aan welke knoppen zitten en of er überhaupt wel knoppen zijn. In plaats van knoppen lijken er alleen maar knooppunten. Deze verschuiving van 'knoppen' naar 'knooppunten' is de belangrijkste reden dat een hedendaags socioloog als Manuel Castells het ICT-begrip 'netwerk' als metafoer toepast op de totale samenlevingsorde, ook internationaal.² In de neo-marxistische analyses van Hardt

² M. Castells, *The Information Age: Economy, Society, Culture. Vol. I: The Rise of the Network Society*. London: Blackwell 1997.

en Negri is een centrale plaats ingeruimd voor de verschuiving van het begrip 'soevereiniteit' (een 'knoppen'-begrip: de soeverein kan beslissingen nemen) naar 'empire': voor hen een 'knooppunt'-begrip: het gaat nog wel om een allesbeheersende, dus in zekere zin 'soevereine' macht maar er is geen enkele actor meer die die macht uitoefent, het systeem zelf is de, anonieme, actor.³

Het onbepaalde, diffuse karakter van de globalisering komt ook uit in het gegeven dat sommige netwerken dan weer wel meetellen, dan weer niet. De al genoemde Castells wijst er op dat in een wereldwijde netwerk-samenleving hele groepen, landen of regio's even makkelijk 'switched on' als 'switched off' raken. China 'switched on', Afrika 'switched off' – terwijl dit een generatie terug nog precies andersom was.

Precies om deze reden is 'globalisering' zo uiterst paradoxaal: we hebben het gevoel de hele wereld op het netvlies te hebben en ons vrijelijk herwaarts en derwaarts te kunnen bewegen, tegelijk is er het gevoel heel weinig in de hand te hebben. Globalisering creëert een schijntransparantie: alles is zichtbaar, maar niets is stuurbaar of beïnvloedbaar.

3. Actoren

Zijn er dan inderdaad geen actoren in deze wereld? Er gebeurt toch van alles? Is de wereld alleen maar een soort van zelfsturend netwerk geworden, waarin wij gevangen zitten? Deze vraag verdient inderdaad nadere aandacht. Kunnen we, moeten we niet toch op de een of andere manier over 'actorschap' blijven spreken en daarmee over vrijheid, verantwoordelijkheid, ja, over politiek? Een aantal overwegingen.

Eeuwenlang was de belangrijkste actor in de wereld de nationale staat, een uitgroei van het privé-bezit van middeleeuwse vorstengeslachten. Om vervolgens iets als vrijheid te bereiken moest men zorgen die vorsten in de greep te krijgen. Vandaar de eeuwenlange strijd om een rechtsstaat, een staat waarbinnen de machthebbers zich openlijk en controleerbaar binden aan rechtsregels. Het begin van die strijd wordt in het Westen gemarkeerd door het Engelse Magna Charta van 1215. Na de rechtsstatelijke binding volgt dan de binding aan de wil van de burgers, de democratie. Een volk dat zijn staat zelf in de hand heeft, is vrij. De gebeurtenis die symbool kan staan voor deze binding van de staat aan de wil van de burgers, is de Amerikaanse Revolutie van 1776, maar pas de 20^e eeuw, en eigenlijk pas het laatste kwart van die eeuw, laat de werkelijke doorbraak van de democratie als staatsvorm zien. 1989 is het terechte symbooljaar voor deze wereldwijde democratisering.⁴ Tussen deze soevereine staten ontspan zich dan wel een heel

3 M. Hardt & A. Negri, *Empire*, Cambridge (MA): Harvard University Press 2000.

4 Die spectaculaire groei van het aantal democratieën was precies de achtergrond van Fukuyama's al genoemde boek *The End of History*: de democratie kan als enige staatsvorm de ganse geschiedenis bepalende strijd om erkenning eindelijk beslechten door ieder als vrij en gelijk te erkennen voor de wet.

stelsel van onderlinge betrekkingen, maar dat waren voor al die staten echt buitenlandse, externe betrekkingen. De nationale staat was actor op het eigen territorium.

Datzelfde patroon gold ook de economie. Ook de economie was in een heel belangrijke mate nationaal georganiseerd. Via de nationale staat lukte het in de loop van de 19^e eeuw en vooral in de 20^e om ook de nationale economieën redelijk in de teugel te krijgen. In veel westerse landen kon men solidariteit via algemene regelingen goed organiseren, waardoor diepe armoede een zeldzaam verschijnsel werd.

Net nu het op veel plaatsen wereldwijd lukte om als bevolking de eigen staat redelijk in de hand te krijgen, lijkt het belang van staten als zelfstandige actoren overal af te nemen.

Boven de staten ontrollen zich nu allerlei internationale netwerken waarin de staten worden opgenomen. Zij zijn niet-democratisch en de mate waarop hier overeenkomsten tot stand komen is vaak ondoorzichtig. Tegen deze achtergrond spreekt Saskia Sassen van het toenemen van de macht van bestuurselites ten koste van democratische verantwoording. Nationale parlementen worden zwakker, want 'parlementen kopen geen vliegtuigen', parlementen kunnen geen deals sluiten (met een variatie op de uitspraak van voormalig defensie-minister Vredeling over partijcongressen). In het internationale verkeer ontmoeten staatshoofden elkaar, en de wijze waarop zij aan de macht gekomen zijn of waarop zij nader verantwoording moeten afleggen is voor het sluiten van de deals niet echt relevant. Velen hebben daarmee het gevoel van *losing control*.⁵

Iets soortgelijks doet zich voor in economisch opzicht. Ook hier is er de snelle doorbreking van nationale grenzen. Multinationale ondernemingen beginnen te schuiven met arbeidsplaatsen en met arbeidsvoorwaarden. Ze geven veel nationale staten daarbij eenvoudigweg het nakijken. Men kan zich daar vestigen waar er zo min mogelijk regels zijn.

Bedenk daarbij dat heel wat multinationale bedrijven een omvang hebben die groter is dan het BNP van veel landen. Meer dan de helft (51%) van de honderd grootste economieën ter wereld zijn transnationale ondernemingen. In 2000 was Denemarken even groot als General Motors, was Polen kleiner dan Walmart, Exxon Mobil groter dan Zuid-Afrika, Israël kleiner dan Shell.⁶ En denk hierbij ook nog eens aan de financiële markten, die elke 24 uur een hoeveelheid geld de wereld rondpompen, enkele malen groter dan het totale verhandelde volume aan Wall Street in een jaar. En tijdens de nu volop uitgebroken kredietcrisis dienen uiteraard ook de grote financiële instellingen, de banken en verzekeraars genoemd te worden.

Actoren zijn er dus genoeg, maar zij roepen allerlei knagende vragen op: zijn ze trans-

5 Saskia Sassen, *Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization*. University Seminars/Leonard Hastings Schoff Memorial Lectures. New York: Columbia University Press 1996.

6 Cijfers ontleend aan Manfred B. Steger, *Globalisation. A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press 2003.

parant? Zijn ze democratisch of politiek controleerbaar? Speelt in hun beslissingen op een bepaalde wijze een notie van publiek belang mee? Of worden ze geleid door puur eigen belang – het eigen belang van de onderneming in het beste geval, het eigenbelang van de privérekening van de topmanagers in het slechtste, maar helaas ook een veelvoorkomend geval.

Bovendien moet in de gaten gehouden worden dat nationale staten nog volop in het spel zijn. Hun rol is anders en kleiner dan weleer, maar ze zijn zeker niet verdwenen. Hoewel hun actief-bepalend vermogen zowel naar binnen als naar buiten is afgenomen, is hun 'hindermacht' nog steeds aanzienlijk. Onder de dekmantel van de notie van soevereiniteit kunnen bijvoorbeeld dictators met sardonisch genoegen hun economie aan gort laten draaien, etnische tegenstellingen aanjagen en zichzelf verrijken.

Heel langzaam, te langzaam ontwikkelen zich echter ook allerlei nieuwe instituties, op internationaal niveau. Allerlei internationale overlegorganen. Internationale financiële organen. Internationale netwerken van non-gouvernementele organisaties. Hortend en stotend lijkt er iets op gang te komen wat men kan vergelijken met wat eerder op nationaal niveau in bepaalde landen bereikt is.

Een belangrijke rol is hierbij ook weggelegd voor wat men tegenwoordig *global civil society* noemt: allerlei organisaties proberen nieuwe verbindingen te smeden tussen het locale en het globale om zo internationaal solidair te zijn, soms heel concreet en praktisch, dan weer meer gericht op het beïnvloeden van beleid.

Hierbij is te denken aan de meest radicale vormen als de anti-globaliseringsbeweging, die zich al snel 'anders-globalisten' zijn gaan noemen. Zij vestigden de aandacht op zich bij diverse bijeenkomsten van de G-7/G-8, het jaarlijkse – feitelijk informele – overleg tussen de zeven of acht grootste economieën ter wereld (the 'Battle of Seattle', Genua, enz.).

Een grootschaliger en tegelijk speelsere manifestatie betreft het World Social Forum, dat voor het eerst in 2001 bijeengeroepen werd in Porto Alegre in Brazilië en sindsdien jaarlijks in diverse plaatsen en in diverse organisatievormen, vele tienduizenden maatschappelijke organisaties, actiegroepen, sociale bewegingen en activisten bijeen brengt. Denk hier ook aan een actie als Jubilee-2000 waarin kerken, vakbonden en maatschappelijke organisaties samenwerkten om de politiek, in dit geval de G8, te bewegen om iets aan de schuldenlast te doen van de armste landen. Maar evenzeer is hier te denken aan allerlei mensenrechtenorganisaties, milieu-organisaties en internationale hulp – en ontwikkelingsorganisaties.

Ook religies zijn aan het 'transnationaliseren' en spelen een belangrijke rol in deze 'global civil society', met name ook christelijke kerken. De Rooms-Katholieke Kerk was natuurlijk al eeuwenlang een geglobaliseerde gemeenschap, maar ook oecumenisch-protestanten (Wereldraad van Kerken) en evangelischen (Lausanne-beweging etc) vinden elkaar wereldwijd. Nieuwe gemeenschappen en verbanden worden aldus ge-

vormd. Denk bijvoorbeeld aan een beweging als de Micha-challenge, waarin kerken uit het Zuiden en het Noorden een coalitie hebben gevormd om in het Noorden de situatie in Zuidelijke landen op de agenda te zetten, allereerst bij kerken, maar via deze ook bij het bredere publiek en bij de politiek. En in de Islamitische wereld is te denken aan de Tablighi-beweging.

Kortom: zijn er actoren? Ja, maar ze zijn nog niet op het niveau waarop ze werkelijk bepalende beslissingen kunnen nemen of werkelijk doorslaggevende invloed kunnen uitoefenen op het diffuse proces van globalisering.

Het is echter goed om in de gaten te houden dat dit snel kan veranderen. Als er rond een bepaald thema een breed, in principe globaal, crisisbesef ontstaat, kan zich ineens een *window of opportunity* openen, waarin hetzij statelijke, hetzij niet-statelijke actoren wel degelijk van grote betekenis kunnen zijn. Iets hiervan werd duidelijk rond de milieuproblematiek. De eerste grote VN-Klimaatconferentie (1992, Rio de Janeiro) is in feite afgedwongen door een coalitie van internationaal opererende non-gouvernementele organisaties. En bij de totstandkoming van het Internationale Strafhof – op zichzelf een voorbeeld van een nieuwe internationale, politieke actor – is de rol van non-gouvernementele (mensenrechten-)organisaties eveneens zeer groot geweest.⁷ En wat de mogelijkheid van een herleving van de rol van staten en politiek betreft: de recente kredietcrisis laat zien hoe staten ineens wel degelijk zich weer kunnen en durven te ontpoppen als ‘actor’ die diepgaand ingrijpen in de economie. Het laat tevens zien hoezeer de neo-liberale politiek van economische non-interventie achteraf veel minder te maken had met de onmacht van de politiek en de ‘wetmatigheden’ van een economische orde, maar minstens even zeer met bewuste keuzes van politieke elites. Verscholen achter het struikgewas van de globalisering, hebben de afgelopen twee decennia politici curieus genoeg een stevig portie ‘non-actorschap’ gecultiveerd. Christelijk-sociaal gezegd: zij hebben verantwoordelijkheid ontlopen.

4. Tendensen

Met het verdampen van de eerder genoemde assen verdampten ook de ideologische oriëntatiemogelijkheden. Het is inmiddels buitengewoon moeilijk geworden om te zeggen aan welke ideologie landen hun koers ontlenen. In dit vacuüm heeft zich in de jaren '90 een bepaalde ‘ideologie’ genesteld (ik duidde er zojuist al even op), het zogenaamde neo-liberalisme. Eigenlijk kan men hieraan niet eens de naam ideologie geven maar gaat het meer om een set van vuistregels die met name westerse landen graag wereldwijd toegepast willen (wilden?) zien. De gedachte hierachter is niet bijster groots. De vuistregels

⁷ Marlies Glasius, *The International Criminal Court: A Global Civil Society Achievement*. Oxford: Routledge 2005. Zie ook: Marlies Glasius, ‘De globalisering van de civil society’ in: Govert Buijs, Paul Dekker, Marc Hooghe, *Civil Society: tussen oud en nieuw*. Amsterdam: Aksant 2009.

worden geacht een permanente economische groei mogelijk te maken en daarmee aansluiting van alle landen op de internationale economie. Steekwoorden zijn dan privatisering, kleine overheid, deregulering, bezuiniging op publieke uitgaven, enzovoort. Met deze vuistregels ontstaat er ruimte voor allerlei onmogelijk meer in toom te houden processen: de wereldeconomie trekt haar eigen spoor, gaat haar ongekende gang.

Het neo-liberalisme, gepropageerd door westerse landen onder leiding van het Engeland van Thatcher en de Verenigde Staten van Reagan, alsmede door instituten als het IMF en de Wereldbank, is misschien wel de laatste poging om een soort wereldwijde hegemonie te vestigen, die echter geen hegemonie meer is. De 'ideologie' moge dan van westerse origine zijn, het internationale economische stelsel heeft zich ontwikkeld tot een 'free for all', waarin landen, de westerse landen voorop, zeer selectief winkelen. Grotere economische blokken blijven rustig hun eigen markten beschermen met name op landbouwgebied (Europa en de VS), of ze creëren een corporatistisch-oligarchische economie (Rusland) of een staatsgeleid autoritair kapitalisme (China) – allemaal vierkant tegen de neo-liberale regels in. Maar als het zo uitkomt, wordt het regime ineens heel strak opgelegd aan landen en regio's die zich hiertegen niet verweren kunnen (Afrika, Zuid – en Midden-Amerika). De jaren vanaf 1990 kan men daarom het beste karakteriseren als de jaren van het selectief neo-liberalisme.

Aanvankelijk was de gedachte dat dit proces tot een grauwe eenvormigheid zou leiden: McWorld, één universele, platte consumptiemaatschappij. In de praktijk zou dit overigens betekenen dat de mondiaal aanwijsbare kloof tussen arm en rijk zich zou gaan manifesteren binnen ieder land en binnen iedere regio: de kloof tussen die mensen die wel in die consumptiemaatschappij mee kunnen komen en zij die hier toch om wat voor reden dan ook buitenvallen. De socioloog Bauman spreekt in dit verband van 'wasted lives': de globalisering produceert ook hele groepen die structureel uit de boot vallen. Zelfs de platte consumptiemaatschappij zou nog altijd in twee groepen uiteenvallen, een boven – en een onderkant, en daartussen in hooguit een langzaam verdwijnende middenklasse.⁸

Er zijn echter, afgezien van wat zojuist genoemd is, twee ontwikkelingen die dit beeld doorkruisen: enerzijds de opkomst van identiteitsbewegingen en anderzijds de taaierheid van culturen, de culturele continuïteit. Identiteitsbewegingen zijn moderne bewegingen die zich afzetten tegen de uniformerende werking van de globalisering. Zij beklemtonen heel sterk 'primaire identiteiten': volk, ras, religie. Globalisering, zo stellen diverse sociologen en politicologen, roept vormen van fundamentalisme op. Mensen die zich niet erkend maar buitengesloten voelen, kunnen de neiging ontwikkelen zich van de weeromstuit in zichzelf te verschansen en daarbij een eigen identiteit te creëren. Vaak wordt die nieuwe identiteit van oude papieren voorzien: het zou dan gaan om oude tradities, om

⁸ Zygmunt Bauman, *Wasted Lives: Modernity and Its Outcasts*. Cambridge: Polity Press 2004; *Work, Consumerism and the New Poor*. Maidenhead: Open University Press 2005.

oude overleveringen, om oude historische rechten (die dan bijvoorbeeld al eeuwenlang geschonden zijn: bij de Slag op het Merelveld waren de Serven toch de Redders van Europa?). Vaak wordt bij opkomend fundamentalisme sterk gedacht aan de Islam, maar het verschijnsel is veel breder. De al genoemde Manuel Castells bespreekt in het tweede deel van zijn trilogie over globalisering een heel spectrum van hedendaagse 'identiteitsbewegingen'.⁹ Maar vanwege de blikvangende rol van de Islam hierin heeft Benjamin Barber zijn studie naar dezelfde dialectiek van een door McDonalds gesymboliseerde globalisering en de hang naar identiteit getooid met de titel *Jihad vs. McWorld*.¹⁰

Een andere factor, wel verwant aan de zojuist genoemde, maar veel minder bewust, veel minder geconstrueerd en veel diffuser, is de factor 'culturele continuïteit'. Hoe zeer globalisering ook vaak wordt voorgesteld als een alles gelijkschakelende wereldwijde wervelwind, er blijken toch in allerlei eeuwenoude beschavingen elementen te zitten die zich niet zomaar laten uitvlakken. Culturele tradities kleuren de globalisering en geven er een eigen *couleur locale* aan (waarbij men 'locaal' wel breed moet zien: Japans, Chinees, Europees, Russisch, Afrikaans, etc.). De modernisering krijgt in verschillende cultuurgebieden op verschillende manieren vorm. De Israëliische socioloog Eisenstadt heeft hiervoor onlangs, met een term die nogal opgang gemaakt heeft, de term 'multiple modernities' geïntroduceerd.¹¹ De Japanse economie is blijvend anders dan de Amerikaanse, de Chinese blijvend anders dan de Europese, het Rijnlandse model anders dan het Angelsaksische – globalisering lijkt die verschillen niet weg te poetsen.

Dit betekent dat globalisering wel tot veel parallele ontwikkelingen leidt wereldwijd, maar dat er ook blijvende verschillen zijn, waar 'waarden' een heel belangrijke rol in spelen. De inrichting van de economie, van een bedrijf, de bedrijfscultuur, maar ook de wijze waarop nationaal solidariteit georganiseerd wordt, blijft een factor van gewicht. Niet alles ligt besloten in het globaliseringsproces zelf. Menselijke keuzes, en keuzes van samenlevingen, doen ertoe.

5. Scenario's

Hoe ziet nu de toekomst van de globalisering er uit? Het meest rooskleurige scenario, waarvan men begin jaren '90 wel dacht dat het zich zou ontvouwen, is dat van een universele wereldvrede. Dit was een van de ondertonen in Fukuyama's gedachte van 'het einde van de geschiedenis'. Alle landen worden democratisch, gaan derhalve prioriteit geven aan mensenrechten, enzovoort. Daartegenover kwam het scenario van een 'clash of civilizations' op, geformuleerd door Huntington: beschavingsgebieden zullen

⁹ Castells, *The Information Age. Vol. II: The Power of Identity*. Oxford: Blackwell 2004 (rev. ed.).

¹⁰ Bekendste titel in dit verband Benjamin R. Barber, *Jihad vs. McWorld*. New York: Times Books 1995.

¹¹ Shmuel N. Eisenstadt, 'Multiple Modernities', *Daedalus Winter 2000*, 129, 1-29. Vgl. id. *Comparative Civilizations and Multiple Modernities*. Leiden: Brill 2003/4 (2 delen).

voortdurend met elkaar in een staat van Koude Oorlog of soms warme oorlog verkeren. De ‘multiple modernities’ zijn ook ‘clashing modernities’.¹²

Een derde scenario lijkt mij overtuigender: dat van een multipolaire wereld, waarin allerlei ad hoc coalities en assen gevormd worden die per terrein weer heel anders er uit kunnen zien. Een intensieve uitwisseling van grondstoffen en technologie tussen China en Afrika, een permanente uitwisseling van olie en dollars tussen het Midden-Oosten en de VS (toch curieus hoe de VS zelf al enkele decennia de primaire sponsors zijn van anti-Amerikanisme), een as VS-Europa op het punt van mensenrechten, maar tegelijk een naar elkaar toe bewegen van Rusland en Europa vanwege grondstoffen. In dit laatste scenario is er sprake van een wirwar van verdragen tussen landen, sommige bijna wereldomspannend, zoals het Kyoto-verdrag, andere veel kleinschaliger, zoals de raad van Europa. Sommige assen zijn zeer intens en multidimensionaal, zoals de Europese Unie, andere veel beperkter van aard.

De betrekkingen in die multipolaire wereld hebben een harde kant, die tot echt conflict kan leiden: die ligt in de schaarste van de grondstoffen, energie, metalen, water, voedsel. Pure belangenstrijd. Het is niet gegarandeerd dat de 21^e eeuw een eeuw van wereldvrede zal zijn.¹³

Er is ook een zachtere kant van competitie: welk land, welke regio, welke beschaving functioneert het beste, behaalt de beste resultaten en krijgt daarmee wereldwijde erkenning?

In die multipolaire wereld kijken landen, kijken ondernemingen, kijken maatschappelijke organisaties scherp naar elkaar, om voortdurend de beste ideeën op te pikken en in te schakelen in een permanente prestigestrijd. Een multipolaire wereld is een wereld van competitie en van hypes, tussen soorten markteconomieën, tussen management-vissies, tussen technologische hoogstandjes, tussen sportieve prestaties, wie kan de mooiste Openingsceremonie organiseren bij de Olympische Spelen?

In dit multipolaire scenario zullen we voortdurend te maken hebben met golven van erkenning en miskennis, met prestige en frustratie. Wiens prestaties, ten diepste wiens waarden, welke waarden, zijn de beste?

6. Solidariteit

Wat betekent in een dergelijke wereld ‘solidariteit’? *Van Dale* omschrijft solidariteit als “bewustzijn van saamhorigheid en de bereidheid de consequenties daarvan te dragen.” Dit is een scherpe definitie: solidariteit is een bepaald gevoel, een bewustzijn, een besef, maar vervolgens vergt dit ook iets, het is niet vrijblijvend.

¹² Zie de onder noot 1 genoemde boeken.

¹³ Zoals iemand als John Gray steeds beklemtoont bijvoorbeeld in *Al Qaeda and What it Means to be Modern*, London: Faber and Faber 2003.

In een bepaald opzicht lijkt solidariteit, zelfs wereldwijde solidariteit, makkelijker dan ooit. Een netwerksamenleving geeft talloze mogelijkheden van verbondenheid wereldwijd. Mensen kunnen – en dat gebeurt volop – ineens heel individueel en heel direct verbinding met elkaar te zoeken, zonder veel tussenkomst van allerlei ingewikkelde structuren. Ook organisaties, zoals die we in Nederland ‘middenveld-organisaties’ zouden noemen, kunnen heel makkelijk wereldwijd elkaar opzoeken, samenwerken en de handen ineenslaan. Een globaal netwerk is in een handomdraai opgebouwd. Jongeren vinden elkaar en reizen gezamenlijk naar Guatemala om een schooltje te bouwen. Uit allerlei delen van de wereld komt men samen op de Wereld Jongeren Dagen – de voorbeelden van internationale netwerken zijn legio.

Tegelijk weet men niet of die netwerken ook maar enig gewicht in de schaal leggen aangaande de richting die het geheel op gaat. Immers, heel gemakkelijk vallen hele groepen, volken of regio’s buiten de boot. Het effect van een mooi economisch empowerment-project (een koffie-verbouw-project) kan gemakkelijk onderuit gehaald worden door een schommeling in de wereldmarkt: de ‘empowerde’ boer kan ineens zijn koffie aan de straatstenen niet kwijt.

De diffusiteit van de multipolaire wereld betekent ook dat ons handelen meer en meer ingeweven is in een geheel van tegengestelde krachtlijnen. Een relatief heel simpel voorbeeld: Fair Trade maakt ons bewust van de verknooptheid van de globale en lokale markten; geprobeerd wordt om een globale parallelmarkt te creëren met rechtstreekse lijnen tussen lokale Zuidelijke producenten en Noordelijke consumenten; daarmee versterkt men echter ook de milieuschade die het enorme internationale goederenvervoer veroorzaakt. En dan nemen we nog niet eens in de beschouwing mee dat die goede Fair Trade koffie zelf doorgaans ook niet biologisch is. Wanneer is men nu solidair met wie?

In een globaliserende wereld doen zich zo hele nieuwe vraagstukken voor rond solidariteit. Enkele jaren terug had ik een student uit India. Eén van de eerste dingen die hij na aankomst hier zei, was “Thank you for all these nice jobs,” doelend op de reusachtige ICT-sector die zich in India in recente jaren heeft ontwikkeld door ‘outsourcing’ van westerse bedrijven. Bij een lage werkloosheid hier vormt dit geen probleem, maar bij een oplopende werkloosheid ontstaat dan toch gemakkelijk het gevoel dat het hier gaat om banen die hier zijn weggehaald. Het Zuiden ziet men dan toch gemakkelijker als concurrent dan als een gebied waar we graag solidair mee zijn. Terwijl deze banen natuurlijk – mits de basale regels van menswaardigheid worden gevolgd inzake kinderarbeid, beloning, arbeidstijden en -omstandigheden – een uitstekende vorm van ontwikkelings-samenwerking zijn. De spanning hier is die tussen interne en mondiale solidariteit. Dient men primair solidair te zijn met de eigen bevolking, met de wereld als geheel, met diegenen die wereldwijd in absolute armoede leven in het bijzonder?

Kortom: solidariteit is niet automatisch gegeven met globalisering maar zal binnen een geglobaliseerde wereld steeds heel specifiek en concreet ‘uit – en doorgedacht’

moeten worden. Solidariteit vergt concrete analyse, vergt reële netwerken en vergt een besef van ‘waardenstrijd’. Immers, naast alle diffuusheid, zijn er ook volop krachten in onszelf en in onze samenleving die zich ook bewust tegen solidariteit verzetten. We hebben steeds te maken met de neiging de wereld in te delen in ‘winners’ en ‘losers’ en aldus mentaal of praktisch mee te doen in het proces van ‘switching off’ van (groepen) mensen. Solidariteit is daarmee inzet van een waardenstrijd.

7. Waardenstrijd: politiek

Van groot belang is het om die wereldwijde waardenstrijd te analyseren en er in te participeren, er invloed in uit te oefenen. Als bijvoorbeeld ‘solidariteit’ voor ons een grote waarde is, solidariteit opgevat als de zorg voor achterblijvenden, nationaal en internationaal, dan zal deze waarde steeds in de waardenstrijd ingebracht moeten worden. Dan zal men bijvoorbeeld steeds moeten blijven hameren op het belang van een sociaal Europa, steeds moeten blijven hameren op het belang van eerlijke handelsverhoudingen, wereldwijd.

Westerse landen hebben in die waardenstrijd een grote erfenis in dubbele zin: een groot reservoir en een belast verleden. Geen andere cultuurgebied, geen andere beschaving, voor zover ik dat nu kan overzien, is zozeer zelf het toneel geweest van een diepe waardenstrijd als het Westen. Enerzijds is het Westen het toneel waarop noties als de waardigheid van de mens, vrijheid en gelijkwaardigheid naar voren zijn gekomen, en ook het besef dat de staat niet goddelijk en niet almachtig is, dat de economie rechtvaardig dient te zijn. In het westen heeft deze ‘coalitie’ van waarden uiteindelijk ook een politieke vertaling gekregen in de notie van mensenrechten.

Kortom: het Westen is in belangrijke mate de geboortegrond van wat we met een hele brede aanduiding zouden kunnen noemen ‘zorgwaarden’, als waarden die in de publieke sfeer relevant zijn. Deze waarden zijn ook gezien als van universele betekenis. In principe dient zorg niet alleen gericht te zijn op de eigen groep, maar op ‘de mensheid’. Dat levert allerlei risico’s en problemen op (bijv. kan men de hele wereld op de schouder nemen, of moet men uitgaan van het Talmudische adagium ‘wie één mens redt, redt de wereld’?¹⁴), maar is tegelijk uitdrukking van een hoge morele aspiratie – een toetssteen waaraan het Westen zichzelf is gaan afmeten.

Maar ook is in het Westen steeds een rivaliserend waardencomplex werkzaam geweest, waarin de droom van wereldwijde macht centraal stond, waarin het ging om overheersing van anderen, waarin de wereld en de mensheid ingedeeld werd in ‘winners’ en

¹⁴ In het Tractaat Sanhedrin, hs. 4 III, waar in feite gezegd wordt: hij die één mens vernietigt, vernietigt de wereld, maar hij die één zoon van Israel redt, redt de wereld. De uitdrukking ‘zoon van Israel’ is hier niet te lezen als een inperking, want de hele passage beklemtoont in alle toonaarden de universaliteit van Adam, als vader der mensheid. De uitdrukking ‘zoon van Israel’ kan dus gebruikt zijn om reden van afwisseling of zelfs met lichte ironie: zelfs hij wie een zoon van Israel redt, redt de wereld.

'losers'. Dit waardencomplex heeft minder helder uitdrukking gevonden in het werk van grote filosofen en schrijvers – maar het is er niet minder krachtig om.

Deze intern-westerse waardenstrijd heeft alles te maken met de presentie van het evangelie, van het christelijk geloof. Steeds weer is dit inspiratiebron geweest om strijdwaarden ter discussie te stellen en af te wijzen, dan weer bij deze groep, dan weer bij die, dan weer bij de gevestigde kerk, maar ook heel vaak juist er buiten, in allerlei christelijke en christelijk-humanistische bewegingen. Het is de middeleeuwse spanning tussen de ridder en de monnik, tussen Franciscus en zijn vader, de rijke koopman. De jonge Franciscus neemt zo radicaal afscheid van het ambitieuze koopmansmilieu dat hij, zoals uitbeeld in een fresco van Giotto, al zijn kleren uitdoet, naar zijn vader werpt en naakt achterblijft (een attente priester bedekt snel zijn schaamte).

Het is de spanning die we later, in een meer gedisciplineerd-burgerlijke context kunnen omschrijven als die tussen de koopman en de dominee. Het is de spanning tussen een werelddeel dat intern de slavernij afschaft en extern, in Afrika en in overzeese gebiedsdelen, er volop in participeert. Het is de spanning die rond 1860 in de VS zelfs rechtstreeks tot een burgeroorlog geleid heeft, rond Lincoln. Het is de spanning waar we zelf allemaal mee te maken hebben wanneer we onze kinderen opvoeden: ze moeten voor zichzelf leren opkomen, assertief zijn, maar tegelijk meeleven met anderen, zichzelf weg kunnen cijferen, de minste kunnen zijn, niet terugpesten maar de andere wang toekeren. Het is om deze reden dat cultuurpsychologe Karen Horney (leerling van Freud) in de jaren '30 de westerse cultuur als 'neurotiserend' heeft omschreven: we voeden onze kinderen op in twee tegengestelde waardencomplexen.

De genoemde waardenstrijd heeft zich vanuit het Westen nu naar het wereldtoneel verplaatst. We zien deze bijvoorbeeld terug in de strijd om indicatoren waaraan landen gemeten worden: is dat alleen puur-economisch, het BNP, of worden daarin ook sociale indicatoren meegenomen? Spreken we economisch gezien alleen in termen van 'financieel kapitaal' of ook van 'sociaal kapitaal'? Zijn mensen, zijn kinderen, alleen productiefactoren of dragers van rechten, dragers van menselijke waardigheid? Zetten we ons in economisch opzicht in voor een Rijnlands model of voor een Angelsaksisch model (een debat dat in de jaren '90 veel te snel is doodgebloed maar nu door de kredietcrisis en de gevolgen daarvan weer zeer actueel wordt).¹⁵ Ook de kredietcrisis is in de kern een morele crisis, die alles te maken heeft met de tegenstelling tussen strijdwaarden en zorgwaarden. Opnieuw zien we hoe hier een intern-westers waardenconflict een mondiale uitwerking heeft.

8. Waardenstrijd: de christelijke traditie

In deze internationale waardenstrijd is er mijns inziens een belangrijke rol voor de

¹⁵ Nog steeds waardevol en aan herontdekking toe: Michel Albert, *Capitalisme contre capitalisme*. Paris: Éditions du Seuil, 1991.

christelijke kerk en voor christelijke gemeenschappen. Ten eerste om die waardenstrijd gaande te houden in de publieke discussie en om zelf heel concreet aan die zorgwaarden vorm te geven.

De waarden die de christelijke kerk in het publieke domein inbrengt stammen rechtstreeks uit de 'agapeïsche revolutie' van de Vroege Kerk, de zeer verrassende ontdekking van een tot dan toe door allerlei hiërarchische verhoudingen en machtsstrijd verborgen grondstructuur van menselijke relaties: dat mensen tot hun bestemming komen juist door elkáár erkenning te geven en zich in te zetten voor elkaars bloei. De christelijke kerk deed deze ontdekking door de ervaring dat de God van de Bijbel zelf zo met mensen omgaat. Daardoor blijken mensen 'gered' te worden, en zo worden geredde mensen zelf ook redders, worden geholpen mensen zelf helpers, worden genezen mensen zelf genezers, worden getrooste mensen zelf troosters.

De christelijke kerk en christelijke gemeenschappen worden door dit goede nieuws (evangelie) uitgenodigd om op eigen wijze te participeren in die waardenstrijd. Dat zal betekenen dat men ten eerste *intern* een eigen waardebesef in stand houdt en hierin oefent. Dat betekent steeds weer zich het goddelijke omgangspatroon te binnen brengen, her-inneren: zo gaat God met mensen om, "doe gij evenzo." Het betekent ook dat men *extern* eveneens een eigen waardeschaal uitdraagt en laat zien dat deze vruchtbaar is, vruchtbaar voor mensen, vruchtbaar voor samenlevingen.

Wat is dan die eigen waardeschaal, die deels in de westerse politieke structuren wortel geschoten heeft, maar tegelijk ook steeds zeer kwetsbaar blijkt? Ik noem enkele kernelementen (en noemde enkele daarvan eerder ook al even):

- » menselijke waardigheid;
- » zorg voor de zwakke: deze herstellen tot volwaardige participatie, niet: bevestigen in achterstand maar tot verantwoordelijkheid in staat stellen (aandacht zal dus uitgaan naar de slachtoffers van globalisering, de *wasted lives* waar Bauman over sprak.);
- » mensen als dragers van verantwoordelijkheid;
- » voorkomen van machtsconcentraties: staten zijn geen klassieke Griekse goden, die maar kunnen doen wat ze willen. Transnationale ondernemingen evenmin. Macht dient voorzien te zijn van tegenmacht, en zo gedwongen worden tot transparantie en afleggen van verantwoordelijkheid;
- » de kracht van sociale verbanden: tweezaam is de mens.

De manieren waarop men dit vorm kan krijgen (en ook volop krijgt!) zijn legio. Het kan concreet opvangwerk betekenen maar het kan ook betekenen dat men in discussies over de rol van kapitaal in de economie beargumenteerd wijst op de betekenis van 'sociaal kapitaal'. Kortom: de uitwerkingen zijn zeer context-afhankelijk.

Natuurlijk kan men hierin coalities sluiten. De kerk, de christelijke gemeenschappen, zijn nooit alleen en hebben geen monopolie op waardebesef. Dit kan betekenen participeren in de global civil society, maar net zo goed is hier aan het lokale niveau te denken.

Kerken en organisaties kunnen zich heel concreet inzetten voor de leefbaarheid van een buurt, men kan sociale verbanden smeden, bijvoorbeeld tussen autochtone en allochtone landgenoten.

Het werd hierboven al even aangestipt. Kerken, christenen, leven in deze betrokkenheid op mens en samenleving vanuit de her-innering. En her-inneren moet men oefenen. Steeds weer het besef inademen van het goddelijke omgangspatroon met mensen: God beoefent *agape* jegens ons, dat is inspiratie en uitnodiging om mee te doen in dit omgangspatroon: “doe gij evenzo.” Dat lijkt me de kern van ‘spiritualiteit’ in christelijke zin: oefenen in een agapeïsch waardebesef. Het is steeds weer ademen in de liefde Gods, om zo een doorgangskanaal van die liefde richting de wereld te kunnen zijn. Kerken en maatschappelijke organisaties die op de een of ander wijze zich willen laten inspireren door de christelijke traditie zijn levende her-inneringsgemeenschappen.

9. Afsluitend

Ik begon met ‘solidariteit’ als een waarde die in een achteraf gezien helder gestructureerde wereld een plaats had. Dat verleide velen om omvattende schema’s te bedenken voor solidariteit, een maakbare samenleving, rechtvaardigheid vastgezet in structuren. T.S. Eliot sprak in dit verband van de verleiding:

To escape from the darkness
Outside and within
Dreaming of systems so perfect
That no one will need to be good.

Deze verleiding kwam ik ook tegen in een essay van Theo de Wit, die een verhaal doorgeeft van de Russische schrijver Fasil Iskander, geschreven vlak na de val van de Muur.¹⁶ Iskander schildert hier een reiziger die buiten bij een treinstation zijn brood zit op te eten. Er komt een kind langs dat hem om brood vraagt en hij deelt wat van zijn brood. Dan komt er nog een kind en hij deelt weer. Op een gegeven moment merkt hij dat het niet gaat lukken om al die kinderen brood te geven. Dan zegt hij eerlijk, de handen ten hemel heffend: ‘het is op, je moet het aan iemand anders vragen.’

Daarna hetzelfde verhaal, andere variant. De reiziger eet brood, kinderen komen langs. Hij beseft al snel dat zijn brood nooit toereikend zal zijn. Dan pakt hij pen en papier en begint te rekenen, te rekenen. De zaak moet structureel aangepakt worden. Hoe kunnen alle kinderen in de wereld genoeg te eten krijgen? Hij ziet de kinderen niet meer

¹⁶ Theo de Wit, ‘Gevoel zonder grenzen. Een onsentimentele inleiding’ in: Theo de Wit (red.), *Gevoel zonder grenzen. Authentiek leven, medelijden en sentimentaliteit*. Kampen/Mechelen: Gooi en Sticht 2000, pp. 10-12. Het essay van Iskander is ‘Versuch über den Menschen’ in: *Lettre Internationale*, 22 (1993).

die bij hem komen, in beslag genomen door zijn grote ideaal. De concrete kinderen zijn hierbij langzamerhand zelfs storend. Stil, zegt hij, ik ben bezig.

Iskander vraagt zich af wie nu moreel gezien hoogstaander is. De eerste, is zijn antwoord. Maar zelfs als de tweede het uitdelen van brood en het rekenen zou combineren, zou nog de eerste hoogstaander zijn, aldus Iskander. Want de tweede wil niet de tragedie van het menselijk bestaan erkennen, maar denkt dat alles organiseerbaar en stuurbaar is.

Dit was het dilemma van de jaren '70 en '80. Ook het christelijk sociaal congres heeft zich, naar het mij toeschijnt, in dit dilemma laten vangen. Jarenlang werden geen 'grote thema's' op de agenda gezet, maar vielen congressen de afgelopen jaren allemaal in het kader van de personele ethiek, de inspiratie, leiderschap, bezieling. Kortom, wie ben ik, waar ga ik voor, hoe breng ik dat over, etc. De structuur van de wereld, de opbouw van de samenleving, wat Abraham Kuyper in 1891 al noemde, de 'architectonische kritiek' leek geheel achter de horizon geraakt. Maar het terechte inzicht dat de wereld als geheel erg lastig stuurbaar lijkt, hoeft niet te betekenen dat we geen 'architectonische' vragen meer hoeven of mogen stellen. Er doen zich allerlei kansen voor juist in multipolaire netwerken, juist in allerlei concrete coalities, om concrete problemen aan de orde te stellen en zo toch iets te doen aan de architectuur van het mondiale samenlevingsgebouw. Het erkennen van tekort en omgaan met onzekerheid en diffuusheid, hoeft niet te betekenen dat men geheel opgaat in micro-vragen. Het is goed om nu over globalisering en solidariteit te spreken.

Het helpt als we weten wat we willen

René Paas

Met de mooie bijdrage van Govert Buijs is de wereld er niet eenvoudiger op geworden. Dat van die verdampende assen was al behoorlijk moeilijk. En het 'diffuse netwerk' dat globalisering is. Zonder knoppen, hoogstens nog knooppunten. Is er beginnen aan om een positieve invloed uit te oefenen in een multipolaire wereld?

In deze bijdrage wil ik duidelijk maken dat de toestand zeker ingewikkeld is, maar dat er beginnen aan is. En dat het daarbij helpt om te weten wat je wilt. Zelfbewust. Niet al te timide, wanneer het er op aan komt om onze eigen waarden helder neer te zetten.

Ik wil dat duidelijk maken met voorbeelden uit de kunst, de mensenrechten en de kerk wil ik laten zien dat dat al vaker behulpzaam is geweest. In de hoop dat het inspireert om ook nu een mooie knokpartij aan te gaan: de waardenstrijd waarvoor Buijs zojuist het startschot loste.

1. Moderne kunst

Tot 7 september besteedt het Haagse gemeentemuseum aandacht aan Piet Zwart. De kunstkenner weten het: hij is uitgeroepen tot de Nederlandse ontwerper van de 20^e eeuw.

Voor diegenen die – zoals ik – geen kunstkenner zijn: ons leven is ingrijpend door hem beïnvloed. Piet Zwart ontwierp de Bruynzeel keuken. En dat is niet gering.

IKEA- heeft het onderzocht en dus is het waar: de keuken is de belangrijkste kamer in het huis. De helft van de Nederlanders eet er. Een derde houdt juist daar de goede gesprekken. En als er in de wereld iets goeds wordt bedacht, dan is het haast altijd aan de keukentafel!

De indeling van bijna alle keukens is terug te voeren op de ideeën van ontwerpers als Piet Zwart en de Konink in de jaren 30 van de vorige eeuw. De apparatuur werd steeds mooier. Maar het stramien, met een aanrecht en een gootsteen en keukenkastjes boven en onder staat al bijna een eeuw vast. Niet alleen in Nederland. Maar van Canada tot aan Chili, van Libanon tot aan Japan lijken keukens sprekend op elkaar.

Het paste in de tijd. Kunstenaars als Mondriaan en Rietveld bedachten hun strakke vormen in een poging universele kunst te maken. Cultuur die de culturen overschrijdt. Weg met de ballast. Pure vormen. Primaire kleuren. Fascinerend vind ik het: bijna een eeuw geleden definieerden kunstenaars de vormen die we nu nog wereldwijd ‘modern’ noemen. Zelfbewust. Niet gehinderd door al te veel cultuurrelativisme. Een bedoeling voor de hele wereld.

Het helpt als je weet wat je wilt. Wat je hebt te melden.

2. Mensenrechten

Eind juli verklaarde Amnesty International dat het met de mensenrechten in China van kwaad tot erger ging. De spelen naderden. En steeds meer mensen kwamen in werkkampen. Het gereedschap van de totalitaire staat: huisarrest, intimidatie, arrestatie. China reageerde als door een wesp gestoken: “Amnesty bekijkt China door een gekleurde bril,” zei een Chinese ambtenaar. “We hopen dat ze die bril kunnen afzetten en ons objectief leren bekijken.”

Een gekleurde bril ... Moeten we accepteren dat in sommige landen een eerlijke rechtsgang, vrijheid van meningsuiting, vrijheid van godsdienst gewoon niet in de cultuur past? Ik denk van niet.

Zestig jaar geleden werd de Universele verklaring van de rechten van de mens opgesteld. Veel landen die toen nog koloniën waren, hebben nu grote kritiek op de universele pretentie van de verklaring. Iedere samenleving, zo redeneren zij, heeft zijn eigen waarden.

Zijn klassieke vrijheidsrechten een westers concept? Aziatische en Arabische vinden vaak van wel. Ze krijgen steun uit onverwachte hoek: voorstanders van de vrije markt vinden vaak dat je vrijhandel niet moet belasten met vrijheidsrechten van mensen. Ze hinderen de handel! Als ik de voorzitter van een handelsmissie naar Cuba vraag om ook te vragen naar de verboden vakbond aldaar, krijg ik nul op het rekest: zaken zijn zaken. Handel moet je niet vermengen met vakbondsrechten.

Maar moeten we ons daar bij neerleggen? Of is het juist weldadig dat mensenrechten het etiket ‘universeel’ hebben gekregen? Ik vind dat laatste. Universele mensenrechten zijn goed nieuws voor de hele wereld. En ik vind het fantastisch dat de Nederlandse premier het tijdens de Olympische spelen in China uitdrukkelijk agendeert. Het laat zien dat we ook hierin weten wat we willen.

3. Geloof

Wat zou er van de kerk zijn terechtgekomen zonder zendingsbevel? En zonder zendelingen en missionarissen? Ik denk niet dat Govert Buijs heeft willen beweren dat de kerken pas sinds kort een ‘transnationale actor’ zijn geworden. Want de kerk is al bijna tweeduizend jaar ‘globaal’. Nederland zou er vandaag anders uitzien zonder Willibrord en Bonifacius.

Natuurlijk: de kerk is nooit te beroerd geweest om mee te liften met de militaire infrastructuur van het Romeinse rijk of bijvoorbeeld Karel de Grote. En er bestond ook best een kerkelijke variant van de VOC-mentaliteit.

Maar ik durf hier – net als Buijs – de claim wel aan dat christelijke gemeenschappen belangrijk zijn in de wereldwijde waardenstrijd. Het zou werkelijk schadelijk worden als kerken, als gelovigen, gehinderd door de ‘ongerechtigheid der vaders’ vandaag te verlegen zouden zijn om actie te ondernemen voor een betere wereld. Want we hebben een opdracht. Christenen en christelijke organisaties kunnen zich daar nooit aan onttrekken. Het helpt dus als we weten wat we willen.

4. Beschaving als exportproduct

Er wordt de laatste tijd veel lelijks gezegd over de overlegeconomie. De polder is weer eens dood. Een pijnlijk misverstand. De polder legt ons geen windeieren. Dankzij respectvol overleg heeft Nederland een weldadige arbeidsrust. We zijn een land waarin we elkaar niet uitbuiten of kapot staken. We zijn een land waarin we investeren in de lange termijn. We zijn een land met een verantwoorde loonontwikkeling – ook als het kabinet werkgevers en werknemers niet onder druk zet met ten onrechte geheven WW-premie.

De daadkracht waarover politici opscheppen, is meestal voorbereid in de polder. En omgekeerd: veel Haagse plannen zijn reddeloos als ze niet aan CAO-tafels vorm krijgen. Die zijn bijna net zo belangrijk als keukentafels! Wie dus denkt dat de polder duur is – of ineffectief – die moet het maar eens zonder proberen.

Wij zijn trots op onze sociale dialoog. Een systeem waarin ondernemers en werknemers elkaar niet zien als vijanden. Op zoek naar een manier om recht te doen aan de belangen van beide partijen. Wat zou het goed zijn voor de wereld, wanneer we er werkelijk in zouden slagen om van die beschaving een exportartikel kunnen maken. Het CNV pro-

beert dat. We helpen vakbonden in Latijns Amerika, Afrika en Azië. We juttten ze op om met werkgevers het overleg te zoeken. Op voet van gelijkwaardigheid. En zo exporteren we een sociaal model, omdat we vinden dat dat goed is.

Zeker: wij vinden het al gauw verdacht om het Nederlandse sociale model, normen en waarden superieur te noemen. Beter dan dat van andere samenlevingen. Daar zit de zere teen van de universele pretenties: het verwijt dat we geen respect hebben voor andermans cultuur en waarden. Maar dat verwijt is wel vaker een vals kompas. Alsof landbouwhulp aan hongergebieden in de wereld een gebrek aan respect is voor de mensen die honger lijden. Of aandacht voor mensenrechten een inbreuk op andermans cultuur. De sociale dialoog is een exportproduct. Een product dat lokaal ingepast kan worden. Ik ben ervan overtuigd dat respectvol overleg veel samenlevingen ten goede kan komen. We weten wat we willen.

5. De markt is mensenwerk

Ik ben het eens met Buijs: globalisering is diffuus. Het verweeft onze nationale economie en samenleving met die van andere landen en continenten. De verwevenheid brengt welvaart maar tegelijkertijd risico's. Een kredietcrisis op het ene continent beïnvloedt de koopkracht duizenden kilometers verderop. Dat is overigens niet nieuw: de crisis van de jaren '30 kwam ook uit Amerika overwaaien. De wetten van de markt zijn hard en de groei van de welvaart blijkt steeds opnieuw ongelijk verdeeld. Hoewel de absolute armoede in China afneemt, stijgt het inkomensverschil, rijken worden sneller rijk dan armen. De inwoners van Afrika merken hoegenaamd niets van een stijging van de welvaart.

Globalisering heeft alles van doen met de vrije markt. En daarin heeft Nederland een mooie traditie. Het CNV kiest niet voor niets voor een sociale markteconomie, dat is vrijheid in gebondenheid aan andere dan louter economische doelen. We diskwalificeren de vrije markt niet. Maar we temmen haar wel. We laten bijvoorbeeld de arbeidsmarkt niet regeren door het vrije spel van maatschappelijke krachten maar sluiten we collectieve arbeidsovereenkomsten.

Wie de markt centraal stelt, vergeet vaak dat de markt wordt bepaald door mensen. De markt heeft geen moraal. Maar vraag en aanbod worden gemaakt door mensen. In het christelijk sociaal denken heeft hun moraliteit een doorslaggevende rol. *Erst die Moral and dann das Fressen!* Wereldwijd geldt dat ook. Wat Thomas Friedman ook beweert: de wereld is niet plat. We kunnen altijd kiezen. We moeten niet kankeren op het klimaat: wij maken het klimaat. Wij zijn de tijden! En dan helpt het als we weten wat we willen.

6. Er is beginnen aan

Het afgelopen jaar hebben wij samen met werkgevers in de SER gewerkt aan een advies

over 'duurzame globalisering'. In het advies besteden we veel aandacht aan de sociale kant van globalisering. Niet alles gaat goed, schrijven we. Internationale sociale normen zijn bijvoorbeeld lastig af te dwingen. De handelsakkoorden van de WTO bevatten geen sociale normen. Je mag geen producten weigeren omdat vakbonden in een fabriek worden verboden. De ILO, de internationale arbeidsorganisatie van de VN, spreekt zich wel uit over sociale kwesties. Over vakbondsvrijheid bijvoorbeeld. Maar de ILO neemt daarover vooral plechtige resoluties aan.

Wij zoeken in het advies naar een praktische aanpak van de waardenstrijd van Buijs. We komen met twee oplossingen. Dit najaar nog geeft de SER een kader voor Nederlandse bedrijven voor maatschappelijk verantwoord ondernemen. Dat is niet alleen een vakbondskwestie, het wordt ook gedragen door VNO-NCW.

Veel bedrijven wachten daar trouwens niet op. Vlak voor de vakantie organiseerde Akzo Nobel een symposium over Duurzaam Ketenbeheer. Daarin werd vastgesteld dat aandacht van bedrijven voor welvaartsontwikkeling, milieubeheer en mensenrechten nog nooit zo groot was.

Klanten van Akzo Nobel zoals IKEA, Procter & Gamble en Tesco willen efficiënte producten met superieure milieu en sociale resultaten. Nike, Unilever en Levi Strauss & Co hebben interne richtlijnen opgesteld voor arbeidsomstandigheden, integriteit en milieu. Daarover zijn spectaculaire verhalen te vertellen. Over kinderarbeid die wordt veranderd in scholing. Stuk voor stuk successen in de waardenstrijd. Bereikt door mensen die weten wat ze willen.

Een andere oplossing hebben we zelf in handen. Als consumenten. U en ik. Allerhande labels en keurmerken vertellen ons over de herkomst van producten. Het ministerie van Economische zaken werkt aan een overzicht van de keurmerken. Ons eigen koopgedrag, maar ook het inkoopgedrag van onze organisatie, bepaalt de omstandigheden waaronder iemand ver weg werkt.

7. Weten wat we willen

Kortom: kansen genoeg voor wereldwijde solidariteit. Ik ben het erg eens met Buijs: de menselijke keuzes, waarden doen er toe. Natuurlijk: de wereld is niet maakbaar. Uiteraard: op een ingewikkeld globaal speelveld helpt het om niet te veel illusies te koesteren. En zeker: de weg naar de hel is geplaveid met goede voornemens.

Maar zelfs als het ingewikkeld is, is globalisering vooral een kans. Wij zijn in de positie om die kans te benutten. Zelfbewust. Zoals moderne kunstenaars van bijna een eeuw geleden. Zoals de schrijvers van universele mensenrechten. Zoals de christelijke gemeenschap door de eeuwen heen. We hebben het in ons om de wereld te veranderen. Te verbeteren.

Maar het begint ermee dat we weten wat we willen.

Deelnemers

De heer mr. W. Aantjes
mevrouw I. Aasted-Madsen – van Stiphout *Unie NKV*
de heer H.M.I Abbenhuis *NCRV*
de heer drs. C.C. Akerboom *St. Bonaventura*
de heer W. Althuis *Evangelische Alliantie*
de heer H. Baars *STEK*
de heer Chr. Baggerman *RMU*
de heer A.G. Bakker *Dominicaans Activiteiten Centrum*
de heer D. den Bakker *Besturenraad*
mevrouw I. Bakker *Oikos*
de heer mr. J.C.G.M. Bakker *Bisdom Rotterdam*
mevrouw T. Bakker – van Ingen *FERM*
mevrouw B.M. van Baren *Inner Sense*
de heer R. Barten *HilverZorg*
de heer M. Becker *Radboud Universiteit Nijmegen, fac. Wijsbegeerte*
mevrouw J. Beckx *SKIN*
de heer W.P. Beekers *Vrije Universiteit*
mevrouw M. Beelaerts *Beelaerts en Huis*
de heer drs. A. Berger *Stg. Reformatorische Wijsbegeerte*
de heer A. Berger *Reform. Wijsbegeerte*
de heer H.J. Beumer *PCOB*
de heer C. van Beuningen *Stg. Socires*
de heer J. Beyers *Mundium College NTZ*
mevrouw M. van Bijsterveldt
de heer L. Bikker *Branson & Quevara*
de heer E. Bloemkolk *Socires*
de heer ds. drs. J.J. Blom *Leger des Heils*
de heer A.J. Boerrigter *Unie van Baptistengemeenten*
de heer dr. G. van der Bom *Vrije Universiteit*
de heer M.L. Bos *Besturenraad*
de heer J. Bouterse *Stichting Exodus*
mevrouw K. Bouwsma *CNV Internationaal*
de heer mr. J.W. van den Braak *Vereniging VNO-NCW*
de heer mr. drs. C. Bremmer *YMCA-Nederland*
de heer F. Brink *Stichting Philadelphia Zorg*
de heer J. Brongers *Evangelische Alliantie*
mevrouw C. de Bruyn *AOb/CVHO*
de heer dr. G.J. Buijs *VU*
mevrouw A. Bulsink *CNV Dienstenbond*
de heer B. van Caelenberg *Eurofedop*
mevrouw E. Chandoe *SBI training & advies*
de heer D.J. Coehoorn *Kracconsult*

de heer drs. J.G.M. Crijns *Landelijk bureau DISK*
de heer dr. H.G. Dane *PKN*
de heer prof.dr. J.J. van Dijk *CDA tweede Kamer fractie*
de heer R. van Dijk *CNV Hout en Bouw*
de heer drs. W.C.M.I van Dijk *AOb/St. Bonaventura*
de heer L. Dijkema *Kon. van Gorcum BV*
De heer prof. dr. W. van de Donk
mevrouw dr. M.E.M. Doorewaard *SBI*
de heer H.W. van Dorp *MBA Van Dorp Installaties BV*
de heer mr. H.B.M. van Dorst *Vereniging Gebra*
mevrouw S. Douwes *CNV Publieke Zaak*
de heer W. Droppers *CBMC*
mevrouw E. Droppers *CNV Internationaal*
de heer P. van Duyvenbode *Philadelphia Support*
de heer P.J.F. van Eck *CMC Mensen met een Missie*
mevrouw C. van Ee *CNV*
de heer J. Eerbeek *Exodus Nederland*
de heer M. van Eerde *Christennetwerk GMV*
de heer Mgr. dr. W.J. Eijk *Aartsbisdom Utrecht*
de heer J. van Eijsden *Accolade Zorggroep*
de heer mr. W. Eikelboom
De heer mr.ing. J. Eikelboom
de heer H. Feenstra *Protestantse Kerk in Nederland*
mevrouw K. Ferrier *CDA tweede Kamer fractie*
de heer P. Fey *CNV Publieke Zaak*
de heer W. van de Fliert *NCBTB*
mevrouw A. Frijs *Dienst Kerk en Samenleving Bisdom Roermond*
de heer W.G.A. van der Geest *KBVO*
de heer mr. J.J.A.M. van Gennip *Stichting Socires*
de heer J. van Genugten *De levensboom*
de heer B. Godschalk *CHE*
mevrouw K. Goossen *NCRV TV*
de heer H.J. Gosseling *Protestantse Diaconie Amsterdam*
mevrouw I. de Graaff *Unie NKV*
de heer prof.dr. R.H.J.M. Gradus *Wetenschappelijk Instituut voor het CDA*
de heer H. Griffioen *VCGON*
De heer J.F. Groen
mevrouw S. Groen *CNV Publieke Zaak*
de heer E. de Groot *CNV Dienstenbond*
de heer R. de Grotenhuis *Cordaid*
de heer D. Gudde *Gemeente Zeist*

de heer J.W. Gunnink *Fluger Doelgericht Loopbaanadvies*
 mevrouw J. Gunnink *Fluger Doelgericht Loopbaanadvies*
 mevrouw R. de Haan *Stichting Present Nederland*
 de heer J. de Haan *CNV Publieke Zaak*
 de heer J. Hafkamp *CNV Publieke Zaak*
 de heer L. Hartveld *FNV Vakcentrale*
 de heer J.J. Hasselaar *CNV Vakcentrale*
 de heer P. Hazenbosch *CNV*
 de heer drs. G.J. Hazenkamp *Stichting Rotterdam*
 de heer drs. P.A.C.T. van Heeswijk *CDA*
 de heer G. van der Heijden *Christelijke Hogeschool Ede*
 de heer dr. A.J.M. van der Helm *Bisdom Rotterdam*
 de heer F. van Heusden *SBI training & advies*
 de heer F.A.M. van den Heuvel *Delta NV*
 mevrouw drs. J.M. Hinten *Universiteit van Tilburg/CWL*
 de heer mr. H.J. Hoefnagel *Radboudstichting*
 de heer R. van R. van Hoffen *Prisma*
 de heer S. Holtrop *ACOM*
 de heer J. Hoogland *Espria*
 de heer ds. G.F. Hooijer *Stichting Rotterdam*
 de heer R. Ho-Ten-Soeng *HTS-Mediation*
 mevrouw Y. van Houdt *CNV Vakcentrale*
 mevrouw G. Huis *Beelaerts en Huis*
 de heer M. Hulsegge *CNV Bedrijvenbond*
 mevrouw D. Huybregts *Dorine.Nu*
 de heer H. Jager *Stichting Exodus*
 de heer R. Janssens *RMO*
 de heer C. de Jong *Espria*
 de heer G. de Jong *KASKI*
 de heer K. de Jong *Edukans*
 mevrouw drs. A.M.C.B. de Jong *Bisdom Rotterdam*
 de heer J. Jongejan *CNV Bedrijvenbond*
 de heer R. Jongen *CNV Hout en Bouw*
 de heer F. Jonkman *Philadelphia Support*
 de heer Th.J. Joosten *Bonk KBO*
 de heer M. Jukema *CNV Dienstenbond*
 de heer B. Kagenaar *Stg. OMIJ*
 de heer drs. H.J. Kaiser
 mevrouw M. Kaiser-Koonen *Vincentius Vereniging Nederland*
 de heer E. de Kam *Youth for Christ*
 de heer B. Kamphuis *Alfa College*
 de heer H. Kanters *Salesianen van Don Bosco*
 de heer mr. A. Kars *Reliëf*
 de heer mr. W.J.V. van Katwijk *Ouders & Co.*
 mevrouw A. van der Kerk *Vereniging Prisma*
 de heer mr. drs. H.K. Klamer *VNO-NCW*
 De heer L.B. Kobes *Sportraad Overijssel*

de heer K.T. Kocak *Gemeente Eindhoven*
 de heer P. Koeslag *CNV Publieke Zaak*
 de heer M. Kolen *Stichting Prisma*
 de heer J. Kooij *Evangelische Omroep*
 de heer A.J. Koppejan *Tweede Kamer CDA*
 de heer Mgr. dr. G.J.N. de Korte *Rooms Katholieke Kerk*
 de heer H. Kosse *Stg. OMIJ*
 de heer C. Kraijenoord *CNV Hout en Bouw*
 de heer drs. T.P.G. Kralt *Stichting Espria*
 de heer P. Kuijper *Cordaid*
 de heer dr. W. Kuiper *Besturenraad*
 de heer C. Kuiper *CNV Onderwijs*
 mevrouw J. Kurvers *Pension Maaszicht*
 mevrouw D. van Laar *NCRV TV*
 Mevrouw C. Lambregtse
 mevrouw E. Lammers *Focolare*
 de heer prof. dr. F. de Lange *Protestantse Theologische Universiteit*
 de heer J. de Leede *TNO Arbeid*
 mevrouw G. van Leeuwen *SBI training & advies*
 de heer A. van der Linden *Kerk en Werk Den Haag*
 de heer G. van der Linden *CNV Dienstenbond*
 de heer E. Litamahuputty *CNV Internationaal*
 mevrouw J. Litjens *KRO*
 mevrouw C. Ludikhuijze *Passage*
 mevrouw M. Luyer *Besturenraad*
 de heer Mgr. A.H. van Luyn *Bisdom Rotterdam*
 de heer H.R. van Maanen *CHE*
 de heer J. Maasen *Bisdom Rotterdam*
 de heer M.-P. van Mansum *Reliëf*
 mevrouw M. Martens *CDA EVP-ED*
 de heer M. Meijer *Meijer & Associates BV*
 de heer L.E. Meijer *CNV Vakcentrale*
 de heer G. Meijering *CDJA*
 De heer J.W. Meinsma
 de heer W. Meissner *Christennetwerkff|GMV*
 mevrouw A.T.J. Mersmans *Vrienden van De Hoop*
 de heer J. Mink *CMBC*
 mevrouw mr. G. Mohanlal
 de heer H. van der Molen *CDJA*
 de heer L.J. Molenkamp *Amarantis Onderwijsgroep*
 de heer P. Monchen *Vincentius Vereniging Nederland*
 de heer B. Moolhuizen *Christennetwerk|GMV*
 de heer J.F. Mossel *Stg. Prot. Chr. Woonzorg Unie Veluwe*
 de heer P.C. Muis *Verpleeghuis Pniël*
 de heer M.T. Niemeijer *Tear*
 de heer drs.ing. C. Nieuwenhuyse *RolloverOnderwijs*
 de heer F. de Nobel *VCCON*

de heer J.G. van Norel *CNV Internationaal*
 de heer H. Oevermans *CHE*
 de heer P. van Ommeren *ICCO*
 de heer A.J. van Oort *CNV Hout en Bouw*
 de heer P. Oudenaarden *CNV Publieke Zaak*
 de heer E.J. Ouweneel *GIDSnetwerk*
 de heer R. Paas *CNV*
 de heer S.J. Pasterkamp *VPE*
 de heer drs. H.Th.M. Pieper *Katholiek Netwerk*
 de heer dr. A. Plaisier *PKN*
 de heer M. Post *CNV Hout en Bouw*
 de heer H. Rijkers *Katholiek Nieuwsblad*
 de heer R.J. Rijnbende *Unie NZV*
 de heer L. la Rivière *CNV Kunstenbond*
 de heer J. Roos *The Inncity Project*
 mevrouw T.A. Roos – van Herk *The Inncity Project*
 de heer B. Rutgers van der Loeff *VNO-NCW*
 de heer dr. H. van der Sar *PTHU*
 de heer H.R. Schaafsma *ChristennetwerkfflGMV*
 de heer P. Schalk *RMU*
 de heer R.A. Scholsma *De Verre Naasten*
 de heer W. Schoonen *Trouw*
 de heer G. Schoorl *Salesianen van Don Bosco*
 mevrouw H.W. Schouten *PCOB*
 Mevrouw A. Schrijver
 De heer H. Schripsema
 de heer D.J.B. Sein *Ijsselkring Welzijn & Hulpverlening*
 de heer R. Setz *Stichting Present Nederland*
 de heer A. Slagboom *CNV Hout en Bouw*
 de heer P.B. Sleebos *Ver. Pinkster – en Evangeliegemeenten*
 mevrouw R. Sleebos *Ver. Pinkster – en Evangeliegemeenten*
 de heer J. Slok *CNV Hout en Bouw*
 de heer E.J. Slootweg *CNV*
 mevrouw M. van Someren *CVHO AOb*
 mevrouw I.H.S. Stam *Passage*
 mevrouw dr. M.W.H. Steemers *Reliëf*
 de heer D. Swagerman *CNV Dienstenbond*
 De heer Th. Swart
 de heer rev. C. Taguba *SKIN*
 de heer D. Terpstra *HBO-Raad*

de heer B. Tichelaar *Evangelische Omroep*
 de heer R. Timmer *Leger des Heils*
 de heer R. Timmer *Exodus Nederland*
 mevrouw Y.E.M.A. Timmerman – Buck *Eerste Kamer der Staten Generaal*
 de heer M.B. Tol *EB Media*
 de heer W.H. Uringa *CNV Hout en Bouw*
 de heer S. Uyland *GIDSnetwerk*
 mevrouw D. Vaartjes – van Suijdam *CNV*
 mevrouw M.C. de Valk
 de heer B. de Velde Harsenhorst *SBI training & advies*
 de heer dr. H.A. Verbakel *Bisdom Rotterdam*
 de heer C.J. Visser *Nederlands Bijbelgenootschap*
 de heer C. Visser *ICS*
 de heer M.P. Vlaming *CNV Hout en Bouw*
 de heer H.J. Vloedmans *CNV Internationaal*
 Mevrouw L. de Voogd *CNV Jongeren*
 mevrouw M. Vrieling *CNV*
 de heer P.A.M. van der Wal *Radboud Universiteit Nijmegen*
 mevrouw J. Weigand-Timmer *Ouders & Co.*
 mevrouw A. van Well *Prisma*
 de heer A.F. Welmers *Youth for Christ*
 de heer F.J.M. Werner *CDA fractie Eerste kamer*
 de heer J. Westert *Groen van Prinstererstichting*
 mevrouw I. Wiersinga *CNV Dienstenbond*
 de heer A.A. van Wijngaarden *CNV Hout en Bouw*
 de heer R. de Willems *Eerste Kamer der Staten Generaal*
 CDA
 mevrouw J. Willemsma *Ouders & Co.*
 de heer H. Willigenburg *AOb/CVHO*
 de heer M. Wintjes *CDA kaderschool*
 mevrouw C. Wortmann *Europees Parlement CDA*
 mevrouw E. van Zanten-Hagelvlag *Passage*
 mevrouw A. van Zeeland *Stg. Mariapoli Mariënkroon (Focolare)*
 mevrouw L. van der Zee-van de Heide *Passage*
 de heer T. Zeldenrust *Stichting Present Nederland*
 de heer mr. W.L. Zielhuis *Gemeente Oldebroek*
 mevrouw R. de Zoete-Hassink
 de heer W. Zomer *Philadelphia*

